

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Історіографічний процес у 1991-2021 рр.....	6
1.1. Етапи дослідження судової системи Гетьманщини в період незалежності України.....	6
1.2. Характеристика джерельної бази.....	12
1.3. Спадок дорадянської та радянської історіографії	14
РОЗДІЛ II. Проблема періодизації розвитку судової системи Гетьманщини в сучасній українській історіографії.....	23
2.1. Організація судочинства за Б. Хмельницького.....	23
2.2. Зміни у судовій системі за Д. Апостола.....	33
2.3. Судові реформи К. Розумовського.....	39
РОЗДІЛ III. Новітні дослідження особливостей судочинства Гетьманщини....	44
3.1. Джерела права.....	44
3.2. Особливості судового процесу.....	49
3.3. Польські (республіканські) та російські (імперські) чинники розвитку судоустрою.....	68
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Період другої половини XVII – XVIII ст. характеризуються активними процесам державотворення на Лівобережній Україні. Гетьманщина, хоч і не мала більший час свого існування повної політичної свободи, але наявність автономії в межах Російської імперії все ж дозволило створити українській козацькій еліті унікальне у світовій практиці державне утворення. Це був складний, насичений подіями, період української історії, протягом якого викристалізувалася думка про національну ідентичність українців. Всі структурні елементи козацької держави відрізнялися своєрідністю. Як один із таких елементів, судова система Гетьманщини мала ряд рис, які відрізняли її від судочинства сусідніх держав, надавали місцевого колориту. Вона була відображенням та результатом тих політичних обставин, в які потрапила Гетьманщина, а також соціально-економічних та соціально-культурних відносин, які панували в тодішньому суспільстві. Тож вивчення судочинства козацької держави дозволить краще зрозуміти ті загальні історичні процеси, які зумовлювали її розвиток.

Сучасна Україна – молода європейська держава. В умовах її розбудови слід звертатися до історичного досвіду державотворення, здійсненого попередніми поколіннями. Всі ланки державної структури України проходять нелегкий період реформування. Модернізується й сучасна судова система. Задля того, аби закласти міцні її підвалини, слід звернути увагу на ті здобутки, які мали наші предки, врахувати національну специфіку у становленні судочинства, проаналізувати недоліки задля їх уникнення в теперішніх умовах. Значущим на нашу думку, є факт великої ролі громадського впливу на судочинство Гетьманщини. Вивчення цього явища допоможе краще реалізувати принцип гласності у сучасній українській судовій системі.

Тематика судочинства Гетьманщини присутня в роботах багатьох вітчизняних науковців, але значна кількість питань теми залишається дискусійною або малодослідженою. Вітчизняна історична наука пройшла значний еволюційний шлях у вивченні даної проблематики. Крім того, тема

судочинства Гетьманщини знаходиться на перетині наук – нею цікавляться історики, які здебільшого розглядають проблематику в комплексі з іншими історичними процесами, та явищами, та історики права і правознавці, які надають кваліфіковану оцінку тим чи іншим вузькоспеціалізованим правовим аспектам. Таким чином, уникається однобокості при вивченні даної теми, надається її різнобічна оцінка.

Об'єкт дослідження: судова система Гетьманщини в контексті свого історичного розвитку.

Предмет дослідження: особливості судочинства гетьманщини крізь призму наукових досліджень вітчизняних вчених.

Мета роботи: здійснення цілісного аналізу напрацювань української історичної та юридичної науки щодо процесу розвитку судової системи Гетьманщини.

Завдання магістерської роботи:

1. Надати характеристику досягненням вітчизняних науковців у різні історичні періоди з питань вивчення судочинства Гетьманщини.
2. Дослідити найбільш значимі судові реформи українських Гетьманів з точки зору сучасних українських дослідників.
3. Визначити головні джерела права, які діяли в Гетьманщині.
4. Виявити особливості судового процесу козацької держави в історіографічному розрізі.
5. Показати оцінку польського та російського факторів впливу на судову систему Гетьманщини українськими науковцями.

Хронологічні межі роботи: середина XVII – 80-ті рр. XVIII ст.

Географічні межі дослідження: Територія Гетьманщини (головним чином Лівобережна Україна).

Методи дослідження. Теоретичною основою роботи є праці сучасних українських дослідників-істориків, істориків права та правознавців. Методологічним підґрунтям нашого дослідження є ряд наукових методів та підходів, які дозволили досягти поставленої мети. У магістерській роботі

використано загально наукові методи дослідження, зокрема дедукція та індукція, аналогія, конкретизація, а також спеціально-наукові методи історіографічного аналізу та синтезу (дозволив здійснити критичну оцінку наукового доробку вчених, персоніфікувати їх внесок у вивчення окремих проблемних питань), конкретно-історичний (допоміг визначити еволюцію висвітлення в науці тематики). У ході дослідження також був застосований метод узагальнення, який допоміг систематизувати теоретичний матеріал, зробити певні висновки.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, який складається з 82 позицій. Загальний обсяг роботи 88 сторінок (без додатків).

РОЗДІЛ I. Історіографічний процес у 1991 – 2021 рр.

1.1. Етапи дослідження судової системи Гетьманщини в період незалежності України

Зі здобуттям незалежності України інтерес до вивчення судочинства козацької держави надзвичайно посилюється. Ця тематика фігурує в наукових розробках багатьох вчених. Слід відзначити, що проблематикою судочинства Гетьманщини в більшій мірі цікавляться науковці правознавчого напрямку, ніж історики.

Судово-правова система Лівобережної України XVII-XVIII ст. загалом знаходиться в полі зору таких дослідників, як Л. Гамбург, С. Дегтярьов, Т. Остапенко, Б. Стецюк, Н. Сиза, О. Биркович, І. Бойко, О. Гуржій.

Л. Гамбург здебільшого зосереджується на судових реформах XVIII ст. в Лівобережній Україні, які проводили гетьмани Д. Апостол та К. Розумовський, узагальнюючи та систематизуючи історичну інформацію про них. Дослідник встановив, що Д. Апостол заборонив апелювати до судових органів Російської імперії без його відома та дозволу. Судові реформи гетьманів він розцінює як важливу складову боротьби за українську державність в умовах наступу російського імперіалізму. Головним же чинником розвитку судової системи Гетьманщини були наявні соціально-політичні протиріччя у суспільстві, допоміжними – соціально-економічні зміни та політична спрямованість верхівки. Л. Гамбург пропонує власну класифікацію розвитку українського судочинства середини XVII-XVIII ст., виділяючи три його етапи:

- 1648-1734 рр. (від Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького до судових реформ гетьманів П. Полуботка та Д. Апостола);
- 1734-1760 рр. (від гетьманування Д. Апостола до реформи гетьмана К. Розумовського);
- 1760-1782 рр. (від статутної судової реформи К. Розумовського до введення в дію на території України «Учреждения о губерниях») [18, с. 5-17].

Т. Остапенко доводить самотність правової системи Гетьманщини, взаємозв'язок різних правових норм. На його думку, саме звичаєве право, яке

було тісно пов'язане з нормами писаного права, регулювало більшість сторін суспільного життя та найкраще відповідало інтересам населення [50, с. 4]. Також вчений акцентує увагу на напрямках судової реформи К. Розумовського, хоч звертає мало уваги на її історичну оцінку [49, с. 170-173]. Стосовно збірника прав «Суд і розправа в правах малоросійських» Ф. Чуйчевича Т. Остапенко зробив припущення, що він являв собою підручник процесу, призначений для практикуючого правника [47, с. 72].

Відомим дослідним права та судочинства Гетьманщини є І. Бойко. Він надає широкий аналіз джерел права, правових норм цивільного, кримінального та процесуального права, описує процес кодифікації права на Лівобережній Україні у XVIII ст., а також наводить причини незатвердження «Прав, за якими судиться малоросійський народ» Сенатом. І. Бойко також надає високу оцінку судовим реформам К. Розумовського, оскільки вони дали змогу відділити судову владу та адміністративну владу [11, с. 31-112].

В полі зору С. Дегтярьова – судочинство на українському Лівобережжі у XVIII ст. Серед його особливостей він виділяє однорідність судового процесу, наявність змагального кримінального процесу та незначну кількість судових інстанцій Гетьманщини [28, с. 54-61]. Серед позитивних рис судочинства даного історичного періоду дослідник виділяє приділення значної уваги погашенню матеріальних збитків, базування судового процесу на демократичних засадах. Негативними явищами С. Дегтярьов вважає залежність судів від адміністративної влади та наявності довготривалої судової тяганини [27, с. 12].

Видатний український історик О. Гуржій в процесі вивчення соціально-економічного та політичного становища українських земель у XVII-XIX ст. широко торкається проблематики судово-правової системи Гетьманщини. Він вважає, що у її розвитку була зацікавлена саме козацька старшина. Правові норми в цей історичний період часто суперечили одна одній, а причинами цього були відсутність власних правових норм, вироблених в процесі становлення козацької держави, а також їх різне бачення та інтерпретація представниками окремих соціальних станів. О. Гуржій наголошує, що з розвитком правовідносин

в Гетьманщині покарання за злочини ставало більш жорстокішим та все більше відповідає інтересам панівної верхівки суспільства [26, с. 123-129].

Значний внесок у вивчення історії права України зробив Б. Стецюк. Він детально розглядає кримінальний процес періоду Гетьманщини, наголошуючи на розмежуванні в цей час процесуального права на цивільно-процесуальне і кримінально-процесуальне [66]. Вчений докладно характеризує основні принципи судового процесу [67], вказує на складність процесу оскарження судових рішень [65, с. 17]. Б. Стецюк надає позитивну оцінку судовим реформам гетьманів П. Полуботка та Д. Апостола. Дослідник вказує на ті факти, що за гетьманування П. Полуботка було закріплено статус полкового судді, а також введено письмову форму судочинства, а в часи Д. Апостола почали відходити від встановленої Петром I форми проведення кримінально-процесуальних дій [68, с.283-287].

Н. Сиза особливу увагу приділила дослідженню суду та кримінального судочинства періоду Гетьманщини. Вона наголошує, що форми здійснення правосуддя в цей час набули високого рівня розвитку, а саме судочинство здійснювалося згідно принципів, які є актуальними і в наш час. Схожими до сучасних були і стадії кримінального процесу, який від часу заснування Гетьманщини мав приватноправовий характер. Дослідниця пропонує власну періодизацію розвитку судочинства козацької держави:

- 1648-1722 рр. – період формування власного судочинства Гетьманщини;
- 1722-1760 рр. – зміни судової системи, спричиненні зростанням російського імперського впливу;
- 1760-1783 рр. – судові реформи гетьмана К. Розумовського та знищення української автономії.

Також Н. Сиза здійснює класифікацію органів судочинства за територіально-предметним принципом [61].

Наукові висновки Н. Сизої в багато чому перекликаються з висновками О. Бирковича, хоча останній подає зовсім іншу класифікацію формування та еволюції судової системи Гетьманщини, виділяючи шість етапів її розвитку:

- етап становлення (1648–1657 рр.);
- етап утвердження (1657–1710 рр.);
- етап конституційного закріплення (1710–1722 рр.);
- перехідний етап (1722–1760 рр.);
- реформаційний етап (1760–1764 рр.);
- ліквідаційний етап (1764 р. – початок ХІХ ст.) [9, с. 113].

Зважаючи на різні підходи до періодизації в розробках вітчизняних вчених, це питання слід вважати дискусійним у сучасній історіографії. Також О. Биркович детально аналізує становлення судової системи за часів гетьманування Б. Хмельницького, наголошуючи, що цей процес відбувався на високому рівні. Дослідник також відзначає високий авторитет суду та значний рівень правосвідомості населення у цей час, а судова система розвивалася за власними особливостями [10]. Торкаючись питання російського впливу на судочинство Гетьманщини, О. Биркович доводить його негативне значення [8, с. 41-42].

Деякі дослідники також звертають особливу увагу на судову систему часів Б. Хмельницького, оскільки в цей час вона переживала період становлення та радикальних змін. Зокрема, О. Макаренко системно дослідила види злочинів і покарань середини ХVІІ ст., а також класифікувала їх [39, с.10-11]. Л. Присташ, вивчаючи цю проблематику, вказує на активну участь населення у судовому процесі часів Хмельниччини, зростання правового статусу судів, а також малодослідженість питання про військових суддів [57, с. 47-54]. Н. Бакланова з цього приводу зазначає, що заснований на становому принципі судоустрій Речі Посполитої, був однією з причин невдоволення населення, яке вилилося у Визвольну війну [3, с. 24]. А от М. Страхов, розглядаючи устрій держави Б. Хмельницького, що її судова система базувалася на станових судах як пережитку минулого [69, с. 124]. Д. Бондаренко розглядає процес формування полкових судів. На думку дослідника, він відбувався на базі звичаєвого козацького права, закріпленого грамотами та договорами польських королів із Військом Запорозьким [12, с. 169].

Значна кількість дослідників розглядають окремі аспекти судочинства та права як періоду Гетьманщини окремо, так і в еволюційному розрізі історії українського права. Зокрема, А. Середя, висвітлюючи кримінальний процес в часи Гетьманщини, доводить, що він засновувався на підставах модернізаторства, а також перераховує його принципи [60, с. 10]. М. Журавель, характеризуючи судові провадження при розгляді кримінальних справ, звертає увагу на ускладнення норм кримінального права з середини XVII ст., трактування поняття «злочину» в цей час, поширення злочинів проти честі особи, а також розглядає окремі стадії кримінального процесу [31]. Також дослідник звертається до тематики перегляду та виконання судових рішень в Гетьманщині в другій половині XVII ст. Він показує, що суд був також органом виконання покарань, а також був наявним інститут відновлення процесу [30, с. 83]. Еволюційний розвиток процесу досудового слідства досліджує П. Берназ [7]. У подібному руслі розглядає становлення функцій прокуратури С. Жувака, надаючи характеристику посад судді, возного, осавулів, довбиша [29, с. 108-109]. С. Крушинський розглядає процес подання доказів у кримінальному судочинстві, пояснюючи, що саме відносилось до доказів, а також аналізує інструкції суддям Д. Апостола [36]. О. Герасимчук досліджує статус потерпілого в судовому процесі Гетьманщини [21]. Судочинство на Слобожанщині у другій половині XVII-XVIII ст. досліджує С. Потапенко. Дослідниця вказує, що на цій території цивільні справи перебували у віданні полкового судді, а майнові і кримінальні справи перебували в компетенції полковника [55, с. 19].

Ряд дослідників звертаються до питання статусу та функцій суддів. Наприклад, О. Гетманцев вказує на підготовку судових кадрів у середині XVII ст., вимоги до суддівської професії, а також розкриває загальні особливості судового процесу [22, с. 13-15]. Горобець В. піднімає тему матеріальних інтересів суддів. Зокрема, він вказує на практику грошових та натуральних стягнень на користь судової та урядової адміністрацій штрафів за порушення законодавства та невиконання судових вироків та постанов. Також В. Горобець розглядає малодосліджене питання офіційних виплат за виконання суддівських

обов'язків. Він наголошує, що всі особи, визнані винними, сплачували відшкодування не тільки потерпілим, а й місцевій владі [24, с. 175-193].

В. Гринюк досліджує статус суддів в системі судочинства Гетьманщини, принципи, які застосовувалися по відношенню до суддів, особливості формування тодішнього суддівського корпусу, процедуру оскарження дії суддів [25]. В. Кравчук у дослідженні про статус суддів характеризує вимоги до них за часів гетьманів П. Полуботка та Д. Апостола, а також вимоги, які містяться в кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ» [35, с. 16-17]. Високо оцінює професійні якості суддів XVII-XVIII ст. Ю. Меліхова, характеризуючи їх професійний рівень як значно вищий, ніж мали судді у попередню добу [42, с. 223]. Н. Бондаренко-Зелінська детально досліджує процес апеляційних подань та зазначає, що суди при прийнятті рішень в основному керувалися Литовським статутом 1588 р. [13, с. 122].

Окремо слід відмітити науковців, які займаються вивчення окремих напрямів права та судочинства в різні періоди української історії, у тому числі й в період Гетьманщини. Окремо в цьому контексті слід відзначити роботи М. Бедрія, який досліджує діяльність копних судів та копне право. Науковець розглядає копне право як складову частину звичаєвого, визначає місце копного суду в системі звичаєвого права, аналізує процес його формування [6, с. 43-90]. Він зазначає, що за часів Гетьманщини копні суди функціонували менш активно, ніж в часи Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. Ще в XVII ст. копне судочинство вважалося авторитетним, але у XVIII ст. було значно обмежене. В цей час державно влада поступово припиняє визнавати вироки копних судів [5, с. 46-49]. Наприкінці XVIII ст. вони перестали вважатися легальними. М. Бедрій вважає, що цьому сприяли соціально-політичні, а не правові причини [4, с. 7-10].

Копні суди досліджує і Л. Шувальська. Вона доводить, що у вигляді копного суду на українських землях було запроваджено суд присяжних. Дослідниця вважає це явище унікальним та вказує, що у копному судочинстві не враховували становий поділ суспільства [80, с. 177].

Судову реформу К. Розумовського проаналізував В. Омельчук. На його думку, метою цієї реформи було прагнення удосконалити функціональну структуру судочинства, а також поєднати компоненти козацького судоустрою та європейської правової моделі [45, с. 157].

Отже, за роки незалежності України тема судочинства Гетьманщини доволі широко розкрита вітчизняними вченими, здебільшого правознавцями та істориками права.

1.2. Характеристика джерельної бази

При вивченні періоду Гетьманщини та її судочинства історики та правознавці користуються рядом джерел. Серед них можна виділити:

- документи з фондів першої Малоросійської колегії: укази наказному гетьману та правителям Генеральної військової канцелярії; укази представникам російської владним інституціям в Україні; ділове листування з російськими верховними та центральними органами влади; реєстри вирішення поточних справ управління Гетьманщиною;
- документи, які стосуються діяльності Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду;
- документи, які зберігаються в архівах Російської Федерації, наприклад, справи московських центральних установ, що керували Гетьманщиною, Справи місцевих українських установ;
- ділова документація та універсали гетьманів;
- судові документи та протоколи;
- правові кодекси та зводи, у тому числі «Права, за якими судиться малоросійський народ»;
- акти полкових судів (зокрема Полтавського), справи окремих полків;
- акти окремих старшинських родин (Полуботків, Лизогубів, Галаганів тощо);
- царські грамоти, сенатські укази.

Історичні документи друкуються в періодичних виданнях «Сіверянський літопис», «Старожитності», «Київська старина». Багато корисної інформації

міститься в збірниках «Універсали Івана Мазепи 1687-1709 рр.», п'ятому томі видання «Акты, относящиеся к истории Западной России», а також восьмому та дев'ятому томам видання «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» [14, с.31-35].

Деякі дослідники присвятили час вивченню окремих джерел права. Зокрема, дуже докладно характеризує та класифікує джерела права Гетьманщини В. Прус. Дослідник формулює визначення звичаєвого права, аналізує еволюцію та сферу застосування кожного виду правових джерел, надає їм високу оцінку [58, с. 39-45].

Спеціалізується на вивченні джерел права козацької доби й І. Бойко. Значна кількість науковців посилаються саме на його роботи. Він проводить аналіз застосування джерел права в судовій практиці, надає власний варіант його класифікації [11].

Варті уваги і дослідження Т. Матвєєвої, яка також здійснює комплексний огляд тих правових джерел, якими користувалися при здійсненні судочинства на території Гетьманщини. Дослідниця доходить висновку, що одночасне функціонування на території козацької держави різнобічних правових норм створювала плутанину, сприяла винесенню суперечливих рішень у справах [41, с. 50].

Досліджує правову систему Гетьманщини другої половини XVII-80-х років XVIII ст. Т. Остапенко. Розглядаючи Литовський статут 1588 р. в якості чинника впливу на право козацької держави, науковець вказує, що він козацька старшина зверталася до цього кодексу як до зводу шляхетського права, так як прирівнювала себе до шляхетського стану [50, с. 213].

Міське звичаєве право та його джерела знаходиться в полі зору правознавця О. Вовка. Він класифікує його норми та наголошує, що звичаєве право в добу козацтва найбільш яскраво проявилось в державній організації [17, с. 19].

А. Макаренко, досліджуючи правовий кодекс 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ», виділяє головні засади процесуального провадження згідно з ним [38, с. 75].

Козаченко А. висвітлює малодосліджену тему злочинів і покарань за своєрідним джерелом – універсалами Б. Хмельницького. Він робить висновок, що тогочасне кримінальне право розвивалося відповідно до європейської правової традиції і в той же час відрізнялося національними особливостями [34, с. 126].

Таким чином, джерельна база, якою користуються дослідники, досить різноманітна. Кожна окрема група документів підлягає ретельному дослідженню.

1.3. Спадок дорадянської та радянської історіографії

Дослідження історії українського права розпочалося ще на початку ХХ ст. представниками німецької історичної школи права. Але оскільки Україна в ті часи не була самостійною державою, вони розглядали її правову систему в контексті історії права Росії або Польщі. У 20-30-х роках ХІХ ст. польські історики права дотримувалися подібної позиції та вбачали українську правову систему регіональною частиною польського права. Подібним чином міркували і російські вчені середини ХІХ ст., вбачаючи процес розвитку українського права органічною складовою загальноросійської правової галузі.

Українські історики права проблематики судової системи Гетьманщини починають торкатися з 60-80-х років ХІХ ст., тобто часу проведення російським урядом загальнодержавних реформ. Але в основному ці дослідження здійснюють поверхневий аналіз теми, носять епізодичний характер та подають розрізнені відомості.

Певного прогресу у дослідженні правової та судової систем Гетьманщини було досягнуто зі становленням наукової школи західно-руського права (Київської історико-юридичної школи). Її засновниками були дослідники-правознавці Ф. Леонтович та М. Владимирський-Буданов. Останній, зокрема, розглядав питання впливу німецького права на литовські, польські та українські землі [64, с. 213-214].

Одним з найперших і найбільш відомих істориків права Гетьманщини був О. Кістяківський. Він підготував видання правової пам'ятки середини XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ», доповнивши власним нарисом історичних відомостей про даний кодекс. У нарисі дослідник характеризує договірні статті гетьманів з російським урядом, наголошуючи, що вони підтверджували непорушність давніх прав козацької держави, судочинство якої здійснювалося по власним законам. О. Кістяківський називає дві передумови для складання кодексу: існуючі протиріччя в законах та «неправосудіє судящих», яке, на його думку, полягало в деструктивній діяльності козацької старшини, зайнятої в судочинстві, щодо присвоєння козацьких земель та обмеженні свобод козаків. Він вважав, що зміни в судочинстві українських земель, які проявилися після переходу під руку московського царя в певному відступі від положень Литовського статуту, були здійснені зсередини та обумовлені самою природою козацтва. Повернення до судочинства за Литовським статутом відбулося тільки за гетьмана К. Розумовського. Також О. Кістяківський окреслює діяльність комісії, яка працювала над кодексом, джерела, на основі яких він складався. Вчений робить висновок, що звід «Права, за якими судиться малоросійський народ» заснований здебільшого на звичаєвих принципах менш досконалих, ніж Литовський статут. Перевага останнього була ще й в тому, що він передбачав розділення судової та адміністративної влади, що для Гетьманщини було нехарактерним [56, с. 2-103].

Продовжив вивчення процесу кодифікації українського права І. Теличенко – історик та правознавець, дослідник історії Гетьманщини та Слобожанщини XVIII ст. У праці «Нарис кодифікації малоросійського права до введення Зводу законів» він детально характеризує склад кодифікаційної комісії, яка працювала над створенням кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ», причини її повільної роботи, матеріальні аспекти та загальні особливості її діяльності. І. Теличенко вважав, що поєднання козацькою старшиною адміністративних і судових функцій негативно позначилося на судовій системі Гетьманщини. Значною мірою перешкождали ефективному судочинству

різноманітність правових кодексів, які застосовувалися в тогочасній судовій практиці – Литовського Статуту, Порядку або Магдебурзького права та Саксонського зеркала, та наявність значних протиріч між ними [72, с. 416-417]. Учений аналізує й подальшу долю кодексу, який з 1743 по 1756 р. перебував в Сенаті. На думку І. Теличенко, це сталося по причині відсутності сенатських службовців, знайомих з українським правом. Кодекс було передано на розгляд гетьману Розумовському. В комісії, створеній для його перегляду, розпочалася боротьба між прихильниками Литовського статуту і прихильниками кодексу. В результаті гетьман розпустив комісію, а багаторічна праця українських правознавців відкладена [73, с. 40-49].

Важливе значення в контексті вивчення історії судочинства Гетьманщини мали праці історика українського права Д. Міллера. На думку дослідника, судова реформа 1763 р. була викликана прагненням козацької старшини закріпити за собою шляхетські привілеї [44, с. 7].

Вивчав судову систему Гетьманщини історик та правознавець О. Левицький. Досліджуючи актові книги козацьких судів, вчений охарактеризував роботу судових органів, актуалізуючи увагу на розгляді кримінально-процесуальних справ. О. Левицький вважав, що українські суди другої половини XVII ст. мали народний та всестановий характер. При гетьмануванні Б. Хмельницького була проведена судова реформа, згідно якої городські, земські, старостинські та приватновласницькі суди були замінені козацькими. Ратушні та магістратські суди залишилися, але з часом також злилися з козацькими. Вчений пояснює це відсутністю яскраво виражених станів у тодішньому суспільстві. Щодо наявної правової бази судочинства Гетьманщини, то О. Левицький зазначав, що суди користувалися Литовським Статутом та Магдебургським правом, які видозмінювалися під впливом місцевого звичаєвого права. Також ці правові кодекси мали юридичну силу тільки для визначення покарання за кримінальні злочини і громадських стягнень, але не впливали на питання організації судочинства. Завдяки публічності судочинства присутні на засіданнях люди

були не просто глядачами, а могли брати участь у судовому процесі. Дослідник вказує на простоту та патріархальність козацького судочинства [37, с. 5-7].

Вагомий внесок у вивчення судової та правової системи Гетьманщини зробив історик та правник М. Слабченко. У 1909 р., коли вчений був ще студентом Новоросійського університету, було видано його монографію «Малорусский полк в административном отношении: историко-юридический очерк», в якій один розділ було присвячено полковому суду. У дослідженні автор розглядає виникнення та формування козацької судової системи, особливості судочинства, класифікацію судів, діяльність судових слідчих, судове діловодство. М. Слабченко підсумовує, що зі згортанням автономії Гетьманщини занепадала і її судова система. У 1911 р. вийшла друга монографія дослідника – «Опыты по истории права Малороссии XVII-XVIII в.» у вигляді окремих нарисів. Особливо детально в ній було розглянуто питання покарання в судовій практиці XVII-XVIII ст. У 1919 р. в якості конспекту лекцій виходить робота М. Слабченка «Судівництво на Україні XVII-XVIII ст.», у якій знову доводить думку про занепад права Гетьманщини через втрату політичної свободи. У 20-ті рр. М. Слабченко досліджує кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ», надаючи характеристику його джерельної бази [32, с. 298-318].

Окремі питання розвитку судочинства Гетьманщини висвітлюються в працях таких вчених, як В. Модзалевський, М. Грушевський, І. Джиджора, В. Антонович, О. Єфименко, Ф. Тарановський, О. Лазаревський, Д. Яворницький [64, с. 215].

Вивчення різних аспектів судової та правової системи козацької держави продовжилося і в післяжовтневий період. Зокрема, питання застосування особистих та майнових покарань розглядав О. Малиновський. Він вважав, що у кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ» домінували саме особисті покарання, в той час як майнові відігравали другорядну роль, застосовувалися додатково [40, с. 205].

Значні напрацювання з історії українського цивільного права здійснив правознавець М. Товстоліс. У сфері його дослідницьких інтересів перебувало

звичаєве право. Детальну розвідку вчений здійснив з проблематики заставного права за Литовським статутом [74, с. 111-158].

Активно вивчав державотворчі процеси в Гетьманщині та основи українського звичаєвого права І. Черкаський. Вчений досліджував окремі аспекти історії українського судочинства, застосування правових норм на практиці. Особливу увагу І. Черкаський приділив висвітленню питань функціонування копного суду, видавши наукову працю «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв.». Він вважав, що громадський суд виник із «...спільноти сусідських інтересів, які полягали в тому, щоб спільними силами виявити, судити й карати злочинців». В основі діяльності цього суду лежало звичаєве право. І. Черкаський зазначає, що до копного суду зверталися представники усіх суспільних станів [75, с. 51-215]. Досліджував вчений і судову реформу гетьмана К. Розумовського. І. Черкаський зазначає, що спочатку гетьман боровся з канцелярською тяганиною в судовій практиці, потім вніс значні зміни в діяльність Генерального суду, здійснивши деякі запозичення з організації Трибунального суду в литовсько-польській державі. В подальшому К. Розумовський проводить ряд заходів з судової системи тяганиною з приводу апеляцій. На думку вченого, саме прагнення гетьмана зменшити кількість апеляційних інстанцій призвело до судової реформи з повернення до статutowих судів. І. Черкаський оцінює дану реформу неоднозначно: з одного боку було досягнуто урівняння судової підлеглості всіх соціальних станів, спеціалізації судів, спрощення судової системи, але в той же час відродження земських і підкоморських судів було зайвим кроком [75, с. 760-778].

У працях історика і правознавця І. Яковліва також розглядається проблематика українського звичаєвого права. Зокрема, у праці «Українське звичаєве процесуальне право» вчений наголошував, що звичаєве право козацької доби виходить своїми коренями з доби Київської Русі, а багато його норм було покладено в основу Литовських статutow. І. Яковлів звертає багато уваги на звичаї та традиції, пов'язані з провадженням слідчих дій та судового процесу [82, с. 3-21]. Досліджував історик й питання діяльності копних судів: їх склад,

компетенцію, чинність, класифікацію, час існування та причини зникнення, деякі особливості здійснення судового процесу. І. Яковлів зауважував, що згідно документів, копні суди посилалися на писані закони, а не звичаєве право, а сам звичай був затверджений Литовським статутом. Також вчений не погоджується з І. Черкаським щодо часу виникнення норм звичаєвого права та часу появи копних судів [81, с.1-24].

М. Чубатий, західноукраїнський історик церкви та права, в праці «Про правне становище церкви в козацькій державі» торкається питання церковного судочинства. Він вважав, що з утворенням козацької держави православні церковні суди отримали повноваження, порівняні з компетенцією польських католицьких духовних судів [77, с. 189].

Торкалася питань судочинства на Лівобережній Україні й Н. Мірза-Авакянц. Вона доводила, що в Гетьманщині в другій половині XVII – початку XVIII ст. суди більшою мірою опиралися на звичаєве право, ніж на Литовські статuti чи Магдебурзьке право. У судовій практиці від кодексів відступали, якщо вони суперечили установленим звичаям [54, с. 122].

Комплексні дослідження з історії права України розпочалися в 20-ті рр. XX ст. зі створення Комісії з питань вивчення українського права при Всеукраїнській Академії Наук УРСР, яку очолював М. Василенко. У сфері його інтересів перебувало право XVII-XVIII ст. Він працював над дослідженням, упорядкуванням і публікацією правових пам'яток цього періоду [64, с. 215]. М. Василенко, критикуючи наукові розробки М. Слабченка стосовно питань полкового устрою козацької держави, доводить, що полкові судді існували з самого виникнення Гетьманщини [15, с. 108].

Деякі радянські дослідники, зокрема Л. Окіншевич, С. Борисенко, досліджували Литовські статuti, магдебурзьке та звичаєве право, але конкретно проблематиці судочинства Гетьманщини приділялося мало уваги. В 30-ті – 50-ті роки XX ст. ця тема практично не знаходила в полі зору наукових інтересів вітчизняних вчених. Згодом виходять окремі статті та монографії, багато з яких присвячено правовому кодексу «Права, за якими судиться малоросійський

народ». Зокрема, причини та процес кодифікації права в Гетьманщині у першій половині XVIII ст. досліджував В. Месяц. «Права, за якими судиться малоросійський народ» та інші, більш пізні правові пам'ятки, вивчав А. Ткач. В. Кульчицький проаналізував роботу «Про суд і розправу» Ф. Чуйчевича. Він вважав, що саме ця праця стане підставою для запровадження статutowих судів 1763 р., а реформування Генерального суду в 1760 р. відбулося за проектом, подібним до того, який пропонував Ф. Чуйчевич [48, с. 63-64].

Заслуговує на увагу монографія А. Пашука «Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст.», написана з марксистських позицій. В праці описана діяльність судів Гетьманщини, особливості судового процесу, джерела права. А. Пашук головну передумову появи, еволюції та функціонування судів вбачає в соціально-економічних відносинах тодішнього класового суспільства. Він вважає, що судова система, яка існувала протягом 1648-1783 років використовувалася панівними верствами суспільства задля власного збагачення. Судівництво, на думку А. Пашука, сприяло закріпаченню селян та збіднілого козацтва [53, с. 7-18].

Великий внесок в дослідження судової системи Гетьманщини та окремих аспектів судочинства зробив західноукраїнський вчений-правознавець, який емігрував до США, Я. Падох. В колі його наукових інтересів знаходилася історія українського процесуального, карного та цивільного права. Вчений виділяє два етапи функціонування судової системи в період Гетьманщини: період козацьких судів (1763-1783) та період статutowих судів (1763-1783), а також надає класифікацію судів згідно цих етапів. Я. Падох вважав, що в порівнянні з попередньою добою в період Гетьманщини зазнало значних змін процесуальне право, а серед особливостей судочинства виділяє рівнозначність процесу відносно всіх верств населення та майже всіх судів. Серед негативних явищ судової системи дослідник називає поєднання карних і цивільних процесуальних норм, поєднання судової та адміністративної влади в одній особі, а також велику кількість апеляційних інстанцій [51, с. 7-19]. Також Я. Падох зазначає, що протягом XVIII ст. відбувається процес насадження російською владою змін в

українському судочинстві, а також наголошує на впливові на судову систему реформ П. Полуботка та Д. Апостола [52, с. 26].

Отже, тематика судочинства Гетьманщини більш активно розкривалася українськими вченими дореволюційного періоду, ніж в радянський період. До того ж дана проблематика присутня в наукових дослідженнях науковців-емігрантів.

* * *

Судочинство Гетьманщини широко висвітлюється в сучасній історіографії. Значну цінність, на нашу думку, становлять напрацювання Л. Гамбурга, Н. Сизої, С. Дегтярьова, Т. Остапенко, Б. Стецюка, І. Боцка, О. Бирковича, О. Гуржія, О. Бедрія. Примітно, що науковці більш тяжіють до висвітлення кримінального процесу в Гетьманщині, ніж цивільного.

У арсеналі вчених знаходиться значна кількість інформативних джерел періоду Гетьманщини. Більшість із них зберігається в архівних установах. Вивченням джерельної бази займаються І. Бойко, Т. Матрвєєва, В. Прус, А. Козаченко та інші.

У дорадянський період проблематика судочинства Гетьманщини широко розглядалася у науковій історичній літературі. Значний внесок у її вивчення зробили О. Кістяківський, О. Левицький, М. Сабченко, І. Черкаський, І. Яковлів. В радянський час таких робіт було начо менше. Серед українських радянських дослідників слід виділити А. Ткача, В. Месяца, А. Пашука. Цей історіографічний спадок продовжує активно використовуватися вітчизняними дослідниками.

РОЗДІЛ II. Проблема періодизації розвитку судової системи Гетьманщини в сучасній українській історіографії

2.1. Організація судочинства за Б. Хмельницького

Українська гетьманська держава розпочала своє інституційне оформлення в період Національно-визвольної боротьби під керівництвом Богдана Хмельницького. Формування власної судової системи, відмінної від характерного для Речі Посполитої судочинства, стало неодмінним атрибутом становлення нової державної системи.

Слід відмітити, що лише невелика частина дослідників торкається безпосередньо проблеми становлення та функціонування судової системи за гетьманування Б. Хмельницького. Н. Бакланова розглядає судочинство періоду Визвольної війни в контексті його становлення від початку повстання до «Статей Богдана Хмельницького» 1654 р [3]. Саме період 1648-1657 р. знаходиться в полі зору О. Бирковича. Він характеризує роль Б. Хмельницького у створенні судової системи, її структуру, особливості здійснення судового процесу, джерела права [10]. О. В. Макаренко з позиції правознавця розглядає види злочинів та систему покарань, притаманні Гетьманській державі 1648-1657 рр. [39]. Дуже інформативною є розвідка А. Козаченка [34]. Автор, на основі джерелознавчого аналізу універсалів Б. Хмельницького розкриває показує зміст кримінального права середини XVII ст. Акцентує увагу на змінах в судовій системі за часів гетьманування Б. Хмельницького і Л. Присташ [57].

Інші дослідники – історики, правознавці – звертаються до проблеми судочинства даного історичного періоду тільки фрагментарно, в контексті більш широкого за хронологічними рамками чи тематичною спрямованістю дослідження. Зокрема, М. Страхов торкається теми судочинства в рамках огляду процесу державного будівництва за Б. Хмельницького [69]. С. Дегтярьов розглядає судочинство Гетьманщини в широких хронологічних рамках кінця XVII – XVIII ст. [27], Н. Сиза також вивчає суд і кримінальне судочинство всього періоду Гетьманщини, частково звертаючись до їх особливостей в часи Б.

Хмельницького [61]. Коротко згадують про становлення судової системи цього періоду О. Гуржій [26], Б. Смолій, Б. Степанков [63], Д. Бондаренко [12].

Н. Бакланова та С. Дегтярьов погоджуються з поширеною думкою, що існування станового судочинства в Речі Посполитій було однією з причин загального невдоволення польсько-шляхетською системою управління на українських землях у XVII ст. [3, с. 23; 27, с. 11]. О. Биркович вважає, що судова система Гетьманщини склалася в період Визвольної війни [10], Н. Сиза вказує, що початковим етапом її становлення був період з 1648 по 1722 рік [61].

Н. Бакланова пише, що формування власного судочинства відбувалося в ході бойових дій. Судові функції у воєнних умовах виконують представники козацької старшини, а також спеціально виділені судді. В документах 1649 р. вже згадується така посада військового судді. Автор припускає, що можливо деякі судові рішення приймалися й радою старшин. За традиціями запорозьких козаків військових суддів обирали на загальній раді. У віданні такого судді були справи цивільного та кримінального характеру. Він здійснював розгляд справи, але остаточне рішення приймалося кошовим отаманом чи військовою радою. Приймаючи рішення, він керувався насамперед звичаєвим правом [3, с.26]. Але яким чином регламентувалася діяльність військового судді у війську Б. Хмельницького, питання недостатньо розкрито. Л. Присташ зазначає, що під час Національно-визвольної війни новоутворена гетьманська держава – Військо Запорозьке – володіла всією повнотою влади, тому числі й судової, на своїй території. Уся повнота виконавчої та судової влади належала гетьманові, а на місцях передавалася полковникам. Військовий суддя входив до складу військової старшини. Він готував справи до розгляду у військовому суді, очолюваному самим гетьманом. У складі полкової старшини був полковий суддя. Також існувала посада полкового писаря. Таких осіб було двоє – міський (вів діловодство міського чи карного суду) та підкоморський (був задіяний відповідно у підкоморському суді). Л. Присташ також вказує на малодослідженість питання про військових суддів часів Б. Хмельницького. Автор вважає, що таких суддів загалом було дев'ять і вони були представниками

десяти родин, мали значний управлінський досвід на керівних посадах. Відомо, що військовими суддями були Б. Самійлович-Зарудний, А. Жданович, Ф. Лобода, М. Онацький. Правовий статус військових суддів за часів Б. Хмельницького був досить високим [57, с. 45-52]. Тому оцінка положення та функціональних повноважень військових суддів потребує більш детальної розробки.

Д. Бондаренко підкреслює, що вже у червні 1648 р. затвердив статут «Про устрій Війська Запорізького», який регулював державну організацію, і в тому числі приділялася увага формуванню судової системи. В основу судочинства козацької держави були покладені традиції Запорізької Січі. Зборівський договір 1649 р. підтверджував козацьке право на самостійний суд [3, с.167-168].

Формування інституту суддівства було тісно пов'язане зі становлення органів державної влади Гетьманщини. Б. Смолій і Б. Степанков досить детально розкривають цей процес. З 1648 р. розпочалася трансформація загальної військової ради зі органу самоврядування козаків в найвищий державний орган. Але з початку 1649 р. Б. Хмельницький відмовляється від її скликання з огляду на її некерованість та важко передбачуваність прийнятих на раді рішень. Вона поступово переформатовується в представницький орган з обмеженою кількістю учасників. Натомість зростає роль старшинської ради, засідання якої відбувалися у формі старшинського з'їзду або зібрання генеральних старшин і полковників. До початку Національно-визвольної війни посади генеральних старшин були виборними, але Б. Хмельницький їх призначав. З генеральних старшин формується генеральний уряд на чолі з гетьманом. Традиційно в складі генеральної старшини перебували два генеральні судді, які займали в службовій ієрархії четверте місце після самого гетьмана, генерального обозного та двох генеральних осавулів. Судді стояли на чолі колегії генерального суду, який розглядав цивільні й кримінальні справи. Вони ж традиційно, разом з писарем, обозним та осавулами входили до ради генеральної старшини, яка при Б. Хмельницькому виконувала дорадчу функцію. Виконавчо-розпорядчими установами були канцелярії, зокрема контроль над судовою владою перебував у

віданні Генеральної військової канцелярії [63, с. 28-32]. Л. Присташ наводить інший варіант ієрархічної структури в середовищі генеральної старшини: другою особою після гетьмана був генеральний обозний, третьою – генеральний писар, а вже потім – генеральні судді. До того ж в документах іноді фіксувався тільки один генеральний суддя, а коли їх було двоє, то зазначалося, що один посадовець був «першим» чи «старшим», а інший – «другим», тобто мав нижчий службовий статус. Генеральний суддя стояв на чолі апеляційної інстанції. Як правило, він мав високий майновий статус [57, с. 44-53].

Отже, з утворенням державного апарату виникає і судова система гетьманської держави. Головну роль у ній відігравав, зазначають далі Б. Смолій та Б. Степанков, Генеральний військовий суд, до складу якого входили гетьман, генеральні судді, генеральні старшини, судовий писар. У Генеральному суді розглядалися апеляції від полкових та сотенних судів, та справи, з якими зверталися напряму до гетьмана [63, с. 33]. Нижчими ланками у структурі судочинства були полкові та сотенні суди, які здійснювали судову владу на місцях, а також сільські, копні, міські, доменіальні або шляхетські, спеціалізовані суди. О. Биркович пропонує чотирьохступеневу класифікацію судів Гетьманської держави періоду 1648-1657 р.:

- вищі органи судової влади: суд Гетьмана, суд Ради генеральної старшини, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія;
- судові установи середньої ланки: полкові суди;
- судові органи нижчої ланки: сотенні, магістратські, ратушні, копні та сільські суди, а також доменіальні суди;
- спеціалізовані суди: духовні, цехові, ярмаркові, митні, третейські та суд грецького Ніжинського братства [10].

Отже, зазначає Л. Присташ, станово-шляхетська система судочинства, яка складалася з земельних гродських, підкоморських і доменіальних (панських) судів, була замінена системою козацьких судів: генерального, полкових, сотенних. Відміна шляхетських привілеїв викликала втрату чинності польсько-шляхетських судів. Натомість створені козацькі суди знаходилися в усіх

адміністративних одиницях і підпорядковувалися, як і адміністрація, вищій ланці. Сільський суд, який прийшов на місце доменіального (за винятком монастирського) судочинства, був нижчою судовою ланкою й підпорядковувався сотенному суду, останній в свою чергу підлягав полковому суду, який підкорявся суду генеральному. До складу судової колегії суду кожної інстанції входили представники усіх верств населення на чолі з керівником певної адміністративної одиниці (полковником, сотником чи сільським отаманом). Не торкнулося змін лише міське судочинство.

Новостворену судову систему очолює гетьман, який концентрує вищу судову владу. Йому належить функція затвердження вироків (особливо смертної кари) Генерального та полкового судів, що стосувалися найважливіших справ. Гетьман отримував скарги на рішення нижчих судових інстанцій, які піддавалися вибірковій перевірці: він міг відправити на місце представників старшини для розгляду справи. Судові повноваження мала і старшинська рада. Полкові та сотенні суди розглядали справи не тільки представників козацтва, а всього населення, яке мешкало на підпорядкованій території [57, с.47-49]. Про підпорядкованість селян і міщан козацьким судам говорить і М. Страхов [69, с. 124].

Д. Бондаренко зазначає, яким чином формувався склад колегії полкового суду: полковник, полковий судя та писар становили її постійну основу, а решта – полкові осавули, хорунжі та значкові товариші, мали змінюватися раз на три місяці. Полковник володів широкими судовими повноваженнями, полковий суддя проводив судові засідання, був референтом у справах, інші члени колегії брали участь у голосуванні [12, с. 168].

Щодо підпорядкованості міщан і селян козацьким судам, особливо в питаннях вчинення тяжких злочинів, згодні і Б. Смолій та Б. Степанков. Також вони зазначають, що судочинством у міських поселеннях відали колегії лавників і ратуші, а в сільських – вїйти і отамани. Копні суди – суди сільської громади – були характерними для північних районів Лівобережжя [63, с. 33].

О. Биркович дуже високо оцінює діяльність Б. Хмельницького зі створення судової системи держави. На його думку, гетьман доклав великих зусиль у внутрішній та зовнішній політиці задля забезпечення ефективної діяльності механізму судочинства, який, крім того, був удосконалений за західноєвропейським зразком і пристосований до реальних потреб [10].

О. Макаренко наголошує, що джерелами кримінального та кримінально-процесуального права часів гетьманування Б. Хмельницького були: звичаєве право, церковне право, Магдебурзьке право, Литовські статuti, гетьманське законодавство, російське право, найважливішим із яких залишалось звичаєве. Також дослідниця наводить класифікацію злочинів, відомих в даний часовий період:

- державні (зрада, тобто співпраця з ворогом, змова проти гетьмана та спроба його вбивства, антигетьманські повстання, вбивство іноземного посла);
- військові (відмова виконувати накази військових начальників, гайдамацтво, дезертирство, вживання спиртних напоїв під час військових походів);
- службові (зловживання владою, невиконання старшиною своїх обов'язків, відмова посадовою особою здійснювати правосуддя чи виконувати гетьманське розпорядження);
- злочини проти православної віри, церкви та духовенства (богохульство, перехід в іншу віру, грабунок церков і монастирів, убивство священиків);
- майнові та господарські (посягання на приватну власність козаків, шляхти, міщан; незаконний продаж горілки, несплата податків);
- злочини проти особи (убивство, нанесення побоїв, зґвалтування) та моралі.

«Злочин ототожнювався з гріхом» – наголошує О. Макаренко. Суб'єктами злочину вважалися особи від 16 років. На думку дослідниці, головною особливістю судової системи Гетьманщини за часів Б. Хмельницького було поєднання адміністративної і судової влади. Суди були наділені різноманітними правовими функціями та основними установами, які виконували кримінально-

процесуальні дії. Не було чіткого регламентування кількості судових інстанцій. Судова система ускладнювалася тим, що складалася з більш ніж двадцяти різновидів судових органів. Таке явище було спричинене постійними військовими діями, складною соціальною структурою суспільства, нестійкістю політичних відносин. Термін «суд» у часи Хмельницького означав не лише судовий орган, а й власне судовий процес [39, с. 5-14].

А. Козаченко на основі аналізу універсалів Б. Хмельницького наводить власну класифікацію тогочасних злочинів, яка в багато чому збігається з класифікацією О. Макаренка: політичні, військові, проти порядку управління і суду, службові, проти церкви, майнові та господарські, злочини проти особи.

Автор зазначає, що особлива увага в універсалах приділялася захисту православної церкви та духовенства від посягань на їх майно, втручання козацької старшини у діяльність монастирів. Захисту підлягали не тільки православна церква, а й церкви іншого релігійного спрямування, зокрема римо-католицька. Одними з найпоширеніших та найтяжчих злочинів були захоплення та привласнення майна шляхти, пов'язане з антикріпосницьким рухом селян, а також посягання на статки козацької старшини. Гетьманські універсали не вказують на чітке формулювання кари за злочини, а обмежуються загальними визначеннями, тому А. Козаченко робить висновок про те, що Б. Хмельницький тільки кваліфікував склад злочину, передаючи право встановлювати конкретне покарання полковим, сотенним та магістратським судам. Окремих злочинців гетьман наказував доставити до нього для розгляду справи особисто або генеральним судом. Смертна кара застосовувалася до селян, козаків та козацької старшини і могла призначатися за будь-який із злочинів. Штрафи як вид покарання застосовувалися вкрай рідко, в основному для відшкодування матеріальної шкоди. Це свідчить, зазначає А. Козаченко, про пріоритетність козацького звичаєвого права, для якого матеріальне відшкодування не характерне, на відміну від Литовських статутів, які передбачали штрафи навіть за вчинення тілесних ушкоджень та убивство. Тюремне ув'язнення застосовувалося в основному з метою тримання підозрюваного під вартою до

судового засідання. Міра покарання не завжди залежала від тяжкості та характеру злочину. Чинниками її встановлення були:

- соціальний стан злочинця та потерпілої особи;
- вчинення злочину самотійно чи в складі організованої групи;
- перші чи повторні злочинні дії;
- наявності суб'єктивної сторони злочину: необережності чи умислу, мети й мотивів.

А. Козаченко робить висновок, що кримінальне право часів Богдана Хмельницького розвивалося в контексті європейської правової традиції, але мало свої національні відмінності, орієнтувалася на козацьке звичаєве право, витісняючи право польсько-литовської доби [34, с. 122-126].

О. Макаренко вказує, що покарання за гетьманства Б. Хмельницького встановлювалися з наступних мотивів:

- застереження злочинного діяння погрозою покарання;
- відшкодування матеріальних збитків потерпілому;
- поповнення державної скарбниці через штраф чи конфіскацію майна;
- звільнення держави від злочинця;

головна мета – захист населення від суспільно-небезпечних діянь [39, с. 15].

На думку О. Бирковича, мета покарання була дещо іншою: приклад та залякування, а також помста злочинцю [9].

О. Макаренко також виділяє принципи кримінально-правового регулювання Гетьманщини часів Б. Хмельницького:

- законності;
- особистої відповідальності за вчинений злочин;
- врахування тяжкості скоєного;
- невідворотності покарання;
- індивідуалізації покарання;
- суворості призначення покарань;
- гуманності та демократизму покарання.

О. Макаренко вважає, що Визвольна війна справила значний вплив на систему судочинства, оскільки сприяла демократизації права, встановленню більш гуманної системи покарань, зменшенню значення залякуючих покарань. Людину, яка висловила щире каяття, могли взагалі пробачити і відпустити. Суворі ж покарання реалізовувалися дуже швидко. Крім смертної кари, конфіскації майна відомі і такі покарання, як позбавлення посади, приниження честі, наприклад, у вигляді приковування до ганебного стовпа, церковні кари: привселюдне каяття або заслання до монастиря для каяття [39, с. 15-16].

С. Дегтярьов наголошує, що судова система гетьманщини сформувалася на основі звичаєвого права та розпоряджень гетьмана Б. Хмельницького після Визвольної війни, але до того ж значною мірою опиралася й на Литовський статут. Дослідник виводить її позитивну рису: судді різних рівнів виконували практично одні й ті ж функції [27, с. 11].

Про вплив військових дій на становлення судової системи говорить і О. Биркович. Державні органи наділялися судовими функціями, що було властиво для тогочасної державної організації. Зміни в судочинстві відображали прагнення до створення безстанового судового устрою. Недоліком судової системи було об'єднання судової та адміністративної влади, значна кількість судових ланок, через які просувалися справи.

В судочинстві брало участь дві сторони: обвинувачення і захист. Судовий процес був заснований, з точки зору О. Бирковича, на наступних засадах:

- змагальності;
- диспозитивності;
- виборності суддів;
- гласності;
- колегіального вирішення справ;
- доступності судових засобів.

Дослідник також наголошує на пануванні козацького звичаєвого права. Якщо справу неможливо було вирішити, керуючись його нормами, то в цьому випадку зверталися до інших правових джерел: Литовських статутів, збірників

магдебургського права («Саксон», «Порядок», «Право Холмське»). Важливим джерелом права були універсали гетьмана Б. Хмельницького та полковників.

Джерелами права слугували і міжнародні правові акти: Зборівський (1649 р.) і Білоцерківський (1651 р.) договори та українсько-московські “Березневі статті” (1654 р.). О. Биркович відмічає відсутність кодифікації законодавчих актів в цей період, що, на його погляд, ускладнювало судовий процес, призводило до суб’єктивізму у прийнятті судових рішень, сприяло поширенню корупції та хабарництва. Він також виділяє ряд позитивних характеристик судочинства періоду гетьманування Б.Хмельницького:

- гласність, демократизм судового процесу;
- дотримання принципу загальної рівності перед законом;
- встановлення основних критеріїв правосуддя, які ґрунтуються на ідеях гуманізму та християнської моралі;
- централізація та структурована будова системи судочинства, які забезпечували своєчасність вирішення справ;
- можливість апеляційного оскарження.

Серед негативних рис дослідник виділяє:

- відсутність кодифікованих законодавчих актів;
- недостатня правова компетентність у суддів та інших учасників судового процесу;
- наявність залишків феодально-кріпосницької системи у судочинстві, що проявлялася у збереженні церковних та доменіальних судів;
- практикування колективної відповідальності за вчинки родичів [310]

Головним недоліком судової системи періоду гетьманування Б. Хмельницького Б. Смолій та Б. Степанко називають знову ж таки поєднання судової та адміністративної влади [63, с. 33]. З цим погоджується і О. Кресін, автор розділу «Еволюція козацького судоустрію» двохтомної праці «Історія козацтва». Також негативну рису він вбачає у великій кількості апеляційних інстанцій, що призводило до довгого розгляду справ [33, с. 174]. У фундаментальній монографії авторського колективу на чолі з І. Усенком

«Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку» взагалі наголошується, що питання про розвиток судочинства на українських землях в період 1648-1667 років залишається відкритим через відсутність джерел опосередкованої інформації цього періоду. Також береться під сумнів регулярне функціонування судів в умовах постійного ведення військових дій та нестабільності до кінця періоду Руїни [70, с. 153-154].

Слід також відзначити увагу дослідників до факту відстоювання Б. Хмельницьким судової автономії українських земель від Москви. Н. Бакланова відмічає, що така вимога містилася в «Статтях Богдана Хмельницького» 1654 р. [3, с. 28-29]. Невтручання царської влади у судочинство Гетьманщини гарантувалося «березневими статтями» та їхньою редакцією 1659 р. [27, с.11].

Таким чином, за гетьманування Б. Хмельницького в умовах воєнних дій склалася система судочинства Української гетьманської держави, яка після певної еволюції лягла в основу судочинства Гетьманщини. Органи судочинства Речі Посполитої були замінені на систему козацьких судів, яка ґрунтувалася на козацькому звичаєвому праві. Головною рисою нової судової системи було об'єднання адміністративних та судових функцій влади.

2.2. Зміни у судовій системі за Д. Апостола

Діяльність Д. Апостола як гетьмана, безперечно, викликає інтерес в контексті тих політичних умов, в яких йому довелося здійснювати свої посадові обов'язки. На жаль, судовим реформам Д. Апостола приділено мало уваги в історичній літературі. Найбільш повно цей аспект діяльності гетьмана розкриває Б. Стецюк [68]. Торкається реформаторської діяльності гетьмана і Л. Гамбург в контексті наукової розвідки про судові реформи і Лівобережній Україні XVIII ст. [19]. Характеризує життєвий шлях та діяльність Д. Апостола Н. Герасименко, згадуючи його вплив на зміни у судочинстві [20]. Окремі аспекти його гетьманування розглядає і В. Горобець [23]. Згадує про Д. Апостола і О. Шевченко в рамках свого дослідження, присвяченого пам'ятці права 1743 р –

«Правах, за якими судиться малоросійський народ» [79]. Фрагментарні згадки про діяльність гетьмана є у С. Дегтярова [27].

У 1726 р. миргородський полковник Д. Апостол повернувся додому з Санкт-Петербурга. У вересні 1727 р. царський уряд надає дозвіл на відновлення посади гетьмана. Н. Герасименко зазначає, що хоча кандидатура нового гетьмана була фактично нав'язана царським урядом, Д. Апостол був одним з найстаріших та найшановніших представників козацької старшини [20, с. 97-99].

Б. Стецюк вказує, що після обрання гетьман почав проводити заходи з відновлення авторитету судової системи Гетьманщини серед населення, зокрема розпочав боротьбу із зловживаннями козацької старшини та російських чиновників під час проведення слідчих дій. Гетьманський суд, Генеральна військова канцелярія та Генеральний суд брали участь у сфері кримінальних розслідувань першої інстанції. Кримінально-процесуальні дії щодо козацької старшини, задіяні в судовій системі, провадили сам гетьман або його представники. Відбувалася співпраця з імперською владою, яка виявлялася у розслідуванні деяких справ, у тому числі які стосувалися російських посадовців в Україні. Гетьман міг коментувати скарги, які надавалися безпосередньо імператорові. В компетенції останнього залишалися кримінальні справи козацької старшини, які він міг доручити на розгляд гетьманові чи вищим козацьким судам. Дослідник вважає, що Д. Апостол розпочав процес відновлення системи колегіального судочинства та апеляційних інстанцій, запроваджених ще П. Полуботком [68, с. 285].

Л. Гамбург наголошує, що на початку гетьманування Д. Апостол заборонив подавати апеляції до найвищих імперських судових інстанцій без відома та дозволу гетьмана. В подальшому він домогся від уряду згоди на обов'язкове попереднє оповіщення гетьмана людиною, яка подавала таку апеляцію [19, с. 6].

27 липня 1728 р. гетьман звернувся до царя з власними пропозиціями щодо врегулювання актуальних питань політичного та економічного життя Гетьманщини. Б. Стецюк наголошує, що першим пунктом даного документу мова йшла про затвердження автономного становища судової системи

Гетьманщини. При цьому Д. Апостол виправдовував козацькі суди від звинувачень у хабарництві, суб'єктивізмі при розгляді справ. При цьому гетьман детально описує існуючу систему судочинства та органи, які здійснювали кримінально-процесуальні дії [68, с. 285].

В. Горобець наголошує, що, хоча царським урядом і було ліквідовано Малоросійську колегію як вищу касаційну інстанцію, імперська влада прагнула зберегти контроль над українським судочинством [23, с.298]. Цар на пропозиції Д. Апостола відповідає «Рішительними пунктами». Головними їх положеннями щодо судочинства Гетьманщини були:

- відновлено давній принцип козацького права «де три козаки, там двоє третього повинні судити»;
- на нижчій судовій ланці отамани здійснюють суд над козаками, а війти – над жителями міст;
- другою інстанцією ставали сотенні і гродські суди;
- Генеральний суд втрачав статус вищого судового органу, до його складу мали ввійти три українці та три росіянини;
- гетьман міг оскаржити рішення Генерального суду, зібравши для цього старшинську раду;
- рада отримала право скасовувати рішення Генерального суду, накладати штрафи на суддів тощо;
- незгодні з рішенням Генерального суду могли звертатися прямо до імператора або Колегії іноземних справ [27, с. 14-15].

Крім наведених положень Б. Стецюк акцентує увагу ще на кількох:

- «Рішительні пункти» визначали порядок проходження апеляційних справ по судових інстанціях;
- гетьман призначався Президентом Генерального військового суду;
- Генеральний військовий суд отримав право призначати штрафи нижчим судовим ланкам та посадовим особам, поміченим у зловживаннях під час проведення слідчих дій та судового розгляду справи;

- Заборонялося проголошення смертних вироків представникам козацької старшини без погодження з імператором;
- суди Гетьманщини могли розслідувати справи і судити російських розкольників за злочини із передбаченою смертною карою;
- до сфери гетьманського судочинства входили й монастирські та церковні вотчини.

Таким чином, відбулося часткове відновлення автономії судової системи Гетьманщини, розширення її юрисдикції [68, с. 285-286].

Апогеєм реформаторської діяльності Д. Апостола у сфері судочинства стала видана 13 липня 1730 р. «Инструкция о судах». Найголовнішими її тезами, за Н. Герасименко, були:

- встановлення поетапної системи апеляції: вищий суд не приймав до розгляду справи, які не пройшли розгляду в нижчих; Генеральний військовий суд видав тільки апеляційними справами, а вищою апеляційною інстанцією був монарх;
- регламентувався склад полкових, сотенних та сільських судів;
- сотенні, городові та магістратські урядовці були зобов'язані займатися документальним оформленням цивільних справ [20, с. 100].

Б. Стецюк наголошує на іншому значенні цього документу. Головна мета реформи – нівелювання негативних наслідків, пов'язаних із втратою громади виконувати судові функції та вести слідчі дії. В «Инструкции о судах» йшла мова про підвищення професійного рівня суддів та інших посадових осіб, які брали участь у судочинстві. Належного виконання своїх обов'язків вимагалось від судового писаря, який ніс особисту відповідальність за порушення вимог судового діловодства та міг бути покараний. Писареві дозволялося брати плату з позивачів у розмірі 5 копійок за півсторінки тексту, а сторона, яка виграла судову справу, виплачувала йому 1 гривну за сторінку декрету. Писар отримував право користуватися послугами необхідної кількості так званих підписків. Він мав дотримуватися принципу юридичної рівності позивачів, незалежно від їх соціального стану.

Документ детально регламентував проведення слідчих дій полковим судом. Справи починали розглядатися з відома полковника, якій наглядав за всіма стадіями розслідування та судового процесу, підписував рішення суду і ставив полкову печатку. При розгляді важливих кримінальних справ він мав бути обов'язково присутнім на засіданні та приймати колегіальне рішення зі страшинами. Якщо справа була незначною, присутність полковника була не обов'язковою, і справу розглядала полкова старшина.

«Инструкция» також встановлювала обов'язкову колегіальність судів. Документ розмежовував юрисдикцію та обов'язки козацьких і міщанських судів магістратських міст. Якщо в місті не було магістрату, то його заміняв сотенний суд. В умовах сільського суду досудове розслідування та розгляд справи здійснювали в'їт або отаман з декількома козаками. Якщо селянин скаржився на козака, то слідчі дії здійснювала отаманська колегія, у протилежному випадку, коли козак подавав скаргу на селянина, слідство вели в'їт або староста.

Судові засідання мали проводитися в понеділок, середу та п'ятницю. Судді відпочивали у святкові та вихідні дні, мали право на календарну відпустку [68, с. 286-287]. Таким чином, Б. Стецюк дуже детально аналізує зміст «Инструкции о судах». Також дослідник акцентує увагу на тому, що цей документ не регулював сферу військового судочинства. Якщо потерпілими у справі були російські військові, то розслідування проводила українська сторона на основі гетьманського розпорядження, а під час судового засідання використовувалися законодавчі акти Петра I. Якщо ж російський військовослужбовець був звинувачений у злочині, то його судив змішаний українсько-російський суд, ґрунтуючись на «Регламенте воинском». Такий суд діяв відповідно до російських правових норм, а остаточне рішення приймав гетьман. Внаслідок судової реформи Д. Апостола був значно обмежений в своїй юрисдикції духовний суд. У його компетенції залишилося тільки виконання вироків загальних судів про накладення епітамії та позбавлення честі.

Також Б. Стецюк звертає увагу на той факт, що Державна колегія іноземних справ виконувала від імені імперського уряду функції вищої апеляційної та

наглядової інстанції для судів Гетьманщини. Канцелярія міністерства правління імперської адміністрації часто втручалася в діяльність українських судів, а також відала справами про державну зраду та політичні злочини.

Дослідник дає високу оцінку діяльності Д. Апостола у сфері судочинства, вказуючи, що гетьман зміг відстояти її самостійність та упорядкувати дану галузь [68, с. 287].

Л. Гамбург наводить наступні результати судової реформи Д. Апостола:

- зростання кількісного складу Генерального військового та полкових судів;
- забезпечення колегіальності судових засідань;
- поновлення системи розгляду апеляцій та ієрархії судів;
- розподіл юрисдикції між козацькими та міськими судами;
- започаткування галузевої спеціалізації судових колегій;
- відновлення інституту асесорів;
- поширення юрисдикції судів Гетьманщини на російських дворян, які володіли маєтностями в Україні, та російських розкольників [18, с. 6].

Слід також зазначити, що в період гетьманування Д. Апостола розпочала роботу кодифікаційна комісія, якій урядові укази 1728 та 1734 р. надавали статусу державного органу. Її робота була зумовлена прагненням Російської імперії більш глибоко підпорядкувати українське законодавство російському. Проте, як зазначає О. Шевченко, застарілі правові норми, які діяли на території Гетьманщини вже давно потребували перегляду. У кодифікації законодавства були зацікавлені українська шляхта, козацька старшина, православна церква. Вимагав цього і гетьман Д. Апостол. Завершилася робота комісії аж у 1743 р укладенням кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» [79, с.67-70].

Таким чином, Д. Апостол домігся часткового відновлення самостійності українського судочинства та провів судову реформу, яка упорядковувала судову систему, відновлювала ті позитивні якості судочинства, яке воно мало раніше, зокрема, до впровадження Першої Малоросійської колегії.

2.3. Судові реформи К. Розумовського

Тематика діяльності останнього гетьмана К. Розумовського висвітлена в науковій літературі дещо ширше, ніж Д. Апостола. Судову реформу К. Розумовського проаналізували у своїх дослідженнях М. Мельник [43], Т. Остапенко [49], В. Омельчук [45]. О. Путро присвятив періоду його гетьманування монографію [59]. В контексті дослідження судових реформ XVIII ст. розглядає реформаторську діяльність К. Розумовського і Л. Гамбург [18]. Частково, в ході більш загальної тематики досліджень, згадують зміни у судочинстві за К. Розумовського О. Биркович [19], О.Кресін [33].

Як вагомі причини майбутньої судової реформи, М. Мельник вказує на прагнення К. Розумовського зберегти і зміцнити статус Гетьманщини в якості політико-адміністративної автономії в складі Російської імперії і, водночас, забезпечити легітимність свого статусу. Сам гетьман та адміністративний апарат здійснили ряд заходів зі зміцнення центральних і місцевих органів управління Гетьманщини, не зважаючи на посилення централізаторської політики Російської імперії. Зміни в гетьманському апараті управління розпочалися з судової реформи.

Загалом, на той час діяло п'ять судових інстанцій: сотенні та полкові суди, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія та сам гетьман. В селах діяли сільські суди, в містах – магістратські або ратушні. М. Мельник вважає, що судова система другої половини XVIII ст. потребувала докорінних змін. Причинами цього були:

- правосуддя чинилося представниками адміністративно-управлінського апарату, а також концентрувалося в Генеральній військовій канцелярії;
- остання установа активно втручалася у здійснення судочинства різних рівнів та практично дублювала, а то й деколи замінювала Генеральний військовий суд на чолі з гетьманом;
- полкові канцелярії були переобтяжені судовими справами;

- судді не могли ефективно поєднати судову та адміністративну владу, що викликало негативні явища, такі як зловживання судовими обов'язками, відсутність судді, задіяного в інших справах і т.д.;
- занадто велика кількість апеляційних інстанцій надовго затримувала розгляд справ [43, с. 137].

О. Биркович ініціатором реформування називає К. Розумовського. Він зазначає, що судова реформа була проведена в два етапи та мала на меті привести судочинство Гетьманщини до європейських стандартів. Прогресивною вона була завдяки наміру нівелювати становість суду. 17 листопада 1760 р. гетьман видав універсал «Про реорганізацію діяльності Генерального військового суду». Головні зміни проявлялися у наступному:

- Генеральний військовий суд мав складатися з дванадцяти чоловік – двох генеральних суддів та десяти виборних представників від полків, які разом виносили остаточні рішення;
- судді Генерального військового суду отримали право здійснювати прокурорський нагляд та прослідкувати дотримання і виконання вироків [9, с. 115].

Т. Остапенко згадує і про гетьманський універсал від 7 лютого 1763 р., за яким полковим канцеляріям й усім позивачам дозволялося подавати справи прямо до Генерального суду, що значно скорочувало кількість судових інстанцій. Крім того, скасовувалися судові повноваження Генеральної військової канцелярії, а найвищим апеляційним органом проголошувався Генеральний суд. Ці заходи сприяли зростанню авторитетності Генерального Суду і певною мірою встановлювали розподіл між різними гілками влади [49, с. 171].

19 листопада 1763 р. видано новий гетьманський універсал, який визначав правовий статус судів нижчої інстанції та окреслив їх функції. Т. Остапенко докладно описує нововведення, здійснені за даним універсалом. Він уточнює, що на території кожного полку передбачалося створити по два земських і два підкоморських суди, а також один гродський суд на чолі з полковником, який

фактично перебирав функції полкового суду та розбирав справи кримінального характеру. Для новостворених судів передбачалася нова виборна посада ввозного. З метою впровадження судової реформи кожний полк було поділено на дві частини – повіти. Таким чином, було утворено 20 повітів. Земський суд розглядав майнові суперечності та інші дрібні цивільні справи. Для земських судів будувалися спеціальні приміщення. Дослідник робить висновок, що дана система була більш спрощеною в порівнянні з попередньою та розмежовувала кримінальні та цивільні справи. Сотенні ж суди фактично ліквідовувалися [49, с. 171-172].

О. Биркович зазначає, що саме у 1763 р. розпочався другий етап судової реформи К. Розумовського, який позначився формуванням вже згаданих місцевих органів судочинства, а також частковим обмеженням повноважень Генерального військового суду. Він втратив статус судової інстанції для козацької старшини. Усі громадяни практично були зрівняні стосовно судового підпорядкування. Дослідник вважає це дуже позитивним явищем, однак зазначає, що деякі складові старої системи судочинства все ж залишилися. Серед них – збереження за гетьманом статусу вищої апеляційної інстанції та виключення міщан з системи єдиної судової підпорядкованості, так як існували міста з Магдебургським правом. Також О. Биркович відмічає повернення до правових норм Литовських статутів, незважаючи на те, що чинним та діючим кодексом були «Права, за якими судиться малоросійський народ» [9, с. 115].

Л. Гамбург, оцінюючи судову реформу К. Розумовського, відмічає її позитивні сторони:

- розподіл судових та адміністративних функцій між Генеральною військовою канцелярією та Генеральним військовим судом;
- обмеження функцій Генеральної військової канцелярії дещо ускладнило вплив самодержавства на судово- адміністративний апарат Гетьманщини та на самого гетьмана;
- відокремлення судової влади від військово-адміністративної;
- здійснення переходу від системи козацьких судів до судової спеціалізації;

- наявність представників від полків у Генеральному військовому суді;
- колегіальність судових рішень;
- зменшення числа апеляційних інстанцій;
- поширення юрисдикції статутних судів на всі стани;
- організація судових органів через обрання суддів, а також їх незмінність [18, с. 7].

Звичайно, судова реформа К. Розумовського була своєчасним явищем, покликаним модернізувати судову систему, виправити її певні недоліки, але, на жаль, майже не була втілена на практиці, оскільки в 1764 р. було ліквідовано автономію Гетьманщини і на її території поступово встановився російський адміністративний апарат.

* * *

Зміни у судовій системі за часів гетьманування Б. Хмельницького розглядають такі дослідники, як Н. Бакланова, О. Биркович, О. Макаренко, А. Козаченко, Л. Присташ, Н. Сиза. Більшість авторів відмічає, що період державотворення був і часом становлення судової системи Гетьманщини. Питання формування судової влади та функціонування інституту військових суддів знаходяться у полі зору Л. Присташ та Н. Бакланової. Судова система виникає з утворенням державного апарату. О. Биркович пропонує класифікацію судів Гетьманщини часів Б. Хмельницького, які він розділив за категоріями: вищі органи судової влади, суди середньої ланки (полкові), суди нижчої ланки (в тому числі сотенні), спеціалізовані суди. Станово-шляхетська система судочинства замінена системою козацьких судів. Детально її аналізує Л. Присташ. О. Макаренко та А. Козаченко розглянули важливі аспекти кримінального судочинства за гетьманування Б. Хмельницького, визначили класифікацію характерних для того часу злочинів.

Більшість дослідників схиляється до думки, що на судову систему Гетьманської держави надзвичайно вплинули постійні воєнні дії. Неодноразово

відмічено панування козацького звичаєвого права та негативне значення поєднання судової та адміністративної влади.

Гетьмануванню Д. Апостола та його судовій реформі приділили увагу наступні дослідники: Б. Стецюк, Л. Гамбург, Н. Герасименко, С. Дегтяров. Вони відмічають, що першим досягненням гетьмана у сфері судочинства було підтвердження самоврядності української судової системи, затверджене в «Рішительних пунктах» 1728 р., хоча до складу Генерального суду входять три російські урядовці, а незгодні з його рішенням можуть звертатися напругу до імператора чи до Колегії іноземних справ. Н. Герасименко і Б. Стецюк аналізують «Инструкцию о судах», видану Д. Апостолом у 1730 р., у якій ставилися вимоги до професійного рівня суддів, регламентувалися склад та функції різних судових ланок. Б. Стецюк та Л. Гамбург високо оцінюють діяльність Д. Апостола як реформатора судової системи.

Судову реформу К. Розумовського досліджували О. Биркович, М. Мельник, Т. Остапенко, В. Омельчук, О. Путро. М. Мельник наголошує на потребі в такій реформі, її необхідності, наводить її причини. 17 листопада 1760 р. гетьман видав універсал «Про реорганізацію діяльності Генерального військового суду». Ця подія стала першим етапом судової реформи. Універсал регулював діяльність Генерального суду, визначав його повноваження. Другий етап реформи проходив у 1763 р., коли полково-сотенна судова система була замінена на систему гродських, земських та підкоморських судів. Л. Гамбург та О. Биркович позитивно оцінюють судову реформу К. Розумовського, вказуючи на її прогресивний зміст, але, на жаль, вона не втілилася на практиці в зв'язку з ліквідацією Гетьманщини як самоврядної структури у 1764 р.

РОЗДІЛ III. Новітні дослідження особливостей судочинства Гетьманщини

3.1. Джерела права

Джерела права, на які посилалася у своїй діяльності судочинці Гетьманщини, були досить різноманітними та викликали певну плутанину у здійсненні судових процесів. Знаний дослідник А. Ткач запропонував наступну їх класифікацію:

- звичаєве право;
- польсько-литовське законодавство;
- законодавчі акти автономної влади Гетьманщини;
- російське законодавство і судова практика;
- нормативні акти церковного права

О. Гуржій подає подібну класифікацію джерел права. І. Бойко виділяє наступні групи джерел права даного періоду:

- система «попередніх» прав;
- акти української автономної влади;
- російське царське право.

Так як до «попередніх» прав дослідник відносить звичаєве право, польсько-литовське право походження та норми церковного права, тому класифікація І. Бойка суттєво не відрізняється від класифікацій, запропонованих А. Ткачем та О. Гуржієм. Сучасні дослідники використовують переважно розширену класифікацію [58, с. 40].

Звичаєве право І. Бойко трактує як норми поведінки, які тривалий час використовуються у суспільних відносинах та захищаються державою [11, с. 31]. В. Прус вважає, що звичаєвим правом є сукупність правил, які виникали в ході розвитку економічно-соціальних відносин людей та базувалися на загальноприйнятих нормах поведінки, та були обов'язковими для виконання нарівні із законом. Норми звичаєвого права чинили суттєвий вплив на структуру та функціонування військово-адміністративних та судових органів Гетьманщини, а також регулювали частково земельні відносини, здебільшого у середовищі селянства і козацтва, деякі питання особистих і майнових відносин у

родині, здійснення судового процесу щодо дрібних кримінальних й цивільних справ у сільських (копних і домініальних) та козацьких судах. Навіть коли виробилася достатня практика застосування норм писаного права, від звичаєвого права не відмовилися [58, с. 40].

Як зазначає Т. Матвєєва, норми звичаєвого права набули вагомого значення з приєднанням території Гетьманщини до Московії, так як царська влада визнавала чинність «попередніх прав». Збереження їх виступало своєрідною гарантією незмінності автономного статусу козацької держави. Норми звичаєвого права діяли до середини ХІХ ст. включно, на них посилалися творці кодексу прав «Права, за якими судиться малоросійський народ», Ф. Чуйчевич, автор «Суду і розправи в правах Малоросійських», О. Безбородько в «Екстракті Малоросійських прав» 1767 р. [41, с. 49].

В. Прус підкреслює, що в період Гетьманщини на українських землях діяло також так зване церковне звичаєве право. Його норми не були закріплені законами, але побожні люди дотримувалися встановлених ним правил поведінки. Звичай регулював такі питання, як поведінка в церкві при богослужінні, займанщина (довільна заїмка земель), повага до влади, оскільки вона надана Богом тощо.

В першій половині ХVІІІ ст. значення звичаєвого права зменшується, воно витісняється писаним законодавством та правовими нормами Російської імперії. Для прикладу, нівелюється традиція виборності посадових осіб, які або просто призначаються, або отримують посади у спадок [58, с. 40-41].

Після Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького такі писані джерела права попередньої доби, Литовський статут 1588 р., «Саксонське зерцало», «Порядок», кормчі (церковні) книги, деякі князівські та королівські привілеї і грамоти, сеймові постанови не були скасовані чи заборонені. Навпаки, з середини ХVІІ до кінця ХVІІІ ст. на них посилались при прийнятті судових рішень. З часом ці джерела стали фігурувати як обов'язкові і в більшості офіційних документів. Визнання даних джерел права затверджували універсал гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р., у якому йшла мова про потребу

у перекладі правових збірників, «Решительные пункты» (п. 20) від 22 серпня 1728 р., а також інструкція гетьмана Д. Апостола судам від 13 липня 1730 р. [8, с. 24]. Законними вважалися ті сеймові постанови, які затверджували домінуюче положення землевласників. Князівські й королівські привілеї і грамоти стосувалися окремих правових питань. Вони надавали певний об'єм прав чи привілеїв містам або соціальні прошаркам населення (наприклад, магдебурзьке право) [58, с. 41].

І. Бойко зазначає, що найбільше значення серед джерел польсько-литовського походження мали Литовські статuti (1529, 1566 та 1588 рр.). В часи свого створення ці кодекси включили в себе норми звичаєвого, давньоруського, римського, німецького, польського права, а також чинного законодавства Великого Князівства Литовського. На право Гетьманщини найбільш значний вплив чинив Третій Литовський статут 1588 р. Всі його положення не втратили чинності, крім норм про функціонування шляхетських станових судів. У XVIII ст. Литовський статут вважався «малоросійським правом» і був чинним включно до 1840-1842 років [11, с. 33-34].

В. Прус підкреслює, що під збірниками магдебурзького права в основному розуміють кодекси, які стосувалися міського самоврядування, хоч насправді це усі нормативні акти німецького права. У Гетьманщині Магдебурзьке право регулювало самоврядні міста, які поділялися на магістрацькі з більш розвинутою управлінською системою та ратушні, загальні умови самоврядування яких були дещо видозмінені. На території Гетьманщини діяло декілька збірників магдебурзького права:

- латиномовний «Зерцало саксонів» М. Яскера, опублікований 1536 р. у Кракові;
- «Порядок справ цивільних магдебурзьких» (скорочено «Порядок»), укладений 1559 р. В. Гроїцьким та написаний польською мовою⁴
- німецькомовний «Право цивільне хелмінське» 1584 р.;
- «Артикули права магдебурзького» 1557 р. (укладач Я. Кірштейн, мова викладу - латина).

У судовій практиці Гетьманщини досить часто посилалися на Магдебурзьке право, найбільш поширеним місцем його побутування були міста. Але не можна говорити й про широке застосування цього права в повній мірі. Відомо, що козацтво й духовенство виступали проти використання даних правових норм [58, с. 42-43].

До нормативних актів автономної влади І. Бойко відносить три головні їх різновиди.

1. Договірні статті. Вони являли собою юридичні акти, які визначали особливості політично-правового становища Гетьманщини у складі Московської держави та закладали підвалини політичних і соціально-економічних відносин між ними.
2. Акти гетьманської влади. До них належали універсали, ордери, листи, інструкції, декрети, грамоти тощо. Найбільш значимими серед них вважалися універсали, які видавалися від імені гетьмана та містили його розпорядження і закони.
3. Акти Генеральної військової канцелярії. Вони видавалися у формі універсалів чи указів та являли собою підзаконні нормативні акти [11, с. 36].

У першій половині XVIII ст., пише В. Прус, на території Гетьманщині набули поширення джерела російського права: грамоти, укази, маніфести, регламенти, положення, зводи, накази тощо. Найбільш значимими були наступні укази:

- «Про форму суду» від 5 листопада 1723 р., який набув поширення з 1754 р.;
- «Про втікачів» від 13 травня 1754 р.;
- «Про зміну смертної кари вічною каторгою» від 12 жовтня 1760 р.;
- «Про перехід посполитих з місця на місце за письмовим дозволом» від 10 лютого 1763 р.;
- «Про необхідність застосування «Воинского устава» у козацьких військових справах» від 20 грудня 1763 р.

Протягом першої половини XVIII ст. вплив російського законодавства на правові норми козацької держави відчутно зріс. Інколи нормативно-правові акти Російської імперії повністю заміняли діючі правові акти.

Досить малодослідженим та спірним залишається питання норм церковного права, які були чинними на території Гетьманщини. З точки зору А. Ткача джерела церковного права досить важко класифікувати. Він ділить їх на дві великі групи.

1. Правові акти, які регулювали загальні підвалини становища церкви в державі:

- духовний регламент;
- монастирський регламент;
- статут про церковне чиновництво;
- укази імператора;
- постанови Синоду;
- постанови російського патріарха;
- постанови східних імператорів.

2. Правові акти, які регламентували догми християнства:

- номоканони;
- правила, прийняті Вселенськими соборами;
- правила, прийняті російськими церковними соборами;
- нова заповідь Юстиніана;
- книги Святого Письма, Кормчі книги.

Джерела церковного права в значній мірі не піддалися метаморфозам. Православній церкві царським урядом були надані особливі права. Вона отримала дозвіл використовувати старі правові джерела. Церковні суди не були ліквідовані навіть після підпорядкування київського митрополита московському патріарху у 1786 р. Навіть московському патріархові уряд у 1686 р. заборонив впливати на роботу українських церковних судів і приймати оскарження прийнятих ними рішень. Щоправда, у зв'язку з заборонаю церкві розширювати свої земельні володіння, справи про незаконно придбану нею землю знаходилися

в компетенції державних судових органів, що викликало невдоволення духовенства. Указом Сенату від 10 квітня 1786 р. головне місце серед церковних нормативно-правових актів зайняв «Духовний регламент» [58, с. 43-45].

Отже, джерела права Гетьманщини були досить різноманітними та мали різне походження. Спочатку російська влада визнавала ті нормативні акти, якими зазвичай користувалися при здійсненні судочинства на українських землях, але з часом почала насаджувати власне законодавство.

3.2. Особливості судового процесу

Судовий процес Гетьманщини, з точки зору С. Дегтярьова, базувався на демократичних підвалинах: змагальності, виборності суддів, гласності та колегіальності. Суди були повсюдними та стандартизованими на всій території козацької держави. Для місцевих жителів та іноземців працювали ті ж самі судові установи. Справи міщан, які проживали у містах, наділених магдебурзьким правом, могли вирішуватися об'єднані козацько-міщанські суди. Кількість судових інстанцій була незначною [28, с. 55].

І. Бойко виділяє дві форми процесу в Гетьманщині:

- змагальний;
- розшуковий (слідчий, інквізиційний) – застосовувався для всіх справ з тяжких злочинів [11, с. 110].

Б. Стецюк чітко виділяє ряд принципів, характерних для кримінально-процесуального права Гетьманщини:

- принцип законності, згідно якого всі учасники судового процесу зобов'язані дотримуватися законів;
- принцип здійснення правосуддя тільки суддями та уповноваженими на це органами;
- принцип презумпції невинуватості – ніхто не міг бути звинувачений в скоєнні злочину та бути покараним, доки його вина не буде визнана судом;
- принцип диспозитивності означав, що суд повинен розглядати справу тільки після подачі скарги потерпілим;

- принцип змагальності судового процесу, який найбільше проявлявся саме під час самого судового процесу: обидві сторони наділялися однаковими процесуальними правами і мали можливість активно діяти під час судового розгляду;
- принцип забезпечення оскарженій стороні права на захист: можливість використовувати адвоката чи довірену особу;
- принцип відкритості полягав у тому, що сам судовий процес відбувався в присутності сторонніх людей;
- принцип усності: судовий процес здебільшого відбувався усно, у письмовому вигляді перебували скарги, позови чи судові вирoki;
- принцип безпосередності полягав у тому, що суд приймав рішення згідно тих матеріалів стосовно справи, які були надані йому до початку процесу;
- принцип формалізму з'явився з середини XVIII ст. та полягав у тому, що кримінально-процесуальні дії відбувалися за встановленою формою;
- мовний принцип: при веденні судового процесу переважала українська народна мова [67, с. 18-22].

Отже, порушення справи розпочиналося зі звернення потерпілого до органу судочинства. М. Журавель зазначає, що у тодішній правовій традиції такий позов міг носити різну назву: «доношение», «супліка», «жалоблива суплека», «позов», «иск», «позовный лист». Тож змагальний процес – «контроверсія» – розпочинався саме після подання скарги потерпілого. Останній мав право подати позов або відмовитися від нього. Та існувало чимало виняткових випадків, у разі яких суд розглядав справу і без подання скарги. Це стосувалося головним чином тяжких злочинів [31, с. 37]. С. Дегтярьов перелічує такі випадки:

- напад на житло, хутір чи господарські будівлі;
- напад на церкви та монастирі;
- згвалтування та відкрита розпуста;
- розбій та здійснення крадіжки;
- підробка документів та грошей;
- підпал майна;

- чаклунство;
- убивство людини та отруєння;
- погрози підпалом чи вчинення шкоди здоров'ю;
- затримання злочинців на місці скоєння злочину [28, с. 55].

Задля подання скарги потерпілий звертався особисто до до суду або урядової установи. М. Журавель зазначає, що на середину XVII ст. скарга в основному подавалася в усному вигляді. Усні позови записувалися до судової книги писарем або канцеляристом. У скарзі зазначалися особа, поведова та супротивна сторона, суть справи, надавалися докази та викладалося прохання про вирішення справи. Також у законодавстві та практичній судовій діяльності було передбачено подання скарги одночасно із затриманням злочинця на місці злочину та доставлення його до суду. Це траплялося при тяжких злочинах – крадіжці, грабунку, зґвалтуванні, вбивстві тощо. У другій половині XVII ст. відповідач не отримував позову, а викликався на суд за допомогою міського слуги. До сотенного чи полкового суду викликали через осавула або осавулчика. У тому разі, коли скарга подавалася усно, виклик відбувався через «нарочного» [31, с. 37].

О. Герасимчук з цього приводу, посилаючись на «Права, за якими судиться малоросійський народ» також зазначає, що позовна скарга подавалися усно у справах цивільного та кримінального характеру. У письмовому вигляді їх почали приймати тільки після розпорядження гетьмана гетьмана Д. Апостола. Досудове слідство здійснював сам потерпілий, а якщо кримінальна справа торкалася державних інтересів, то судові органи. У судових документах слідчі дії фігурують під назвою «шлякування» [20, с. 6].

П. Берназ пише, що досудове розслідування могли здійснювати, крім самого потерпілого, органи загального управління (Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія, Рада генеральної старшини, Рада старшин) або також військова старшина – гетьман, кошовий отаман, військовий суддя, полковник, осавули, військовий довбиш, інша старшина. Після приєднання в 1654 р. українських земель до Московської держави на їх території загальний

порядок розслідування поступово змінювався на той, що був притаманним для Російської імперії. З часом обов'язок розслідування справи було покладено на відповідних посадовців, а суди стали головною інстанцією з проведення слідчих дій. Згідно «Інструкції гетьмана Данила Апостола судам» 1730 р. при судах вводилася посада «розпищиків», які мали займатися саме проведенням досудового розслідування. Протоколи слідчих дій розпищики направляли до суду [7, с. 156].

М. Журавель дуже детально зупиняється на етапах проведення досудового розслідування з боку потерпілого. Ставши жертвою злочину, потерпілий мав в першу чергу про скоєне сусідів, повідомити найближчі урядові установи, а потім звернутися до суду з занесенням запису до судової книги. Метою таких заходів в першу чергу попередити місцеве населення про злочин задля їх долучення до викриття злочинця.

Потерпілий повинен був опитати усіх навколишніх людей. Якщо потрібних відомостей такими чином не вдавалося роздобути і не вдавалося вийти на слід злочинця, тоді широко широко поширювали відомості про факт злочину. Таким чином, завдяки «прослуху» потерпілий очікував отримати необхідну йому інформацію, яка допоможе викрити злочинця. Інколи метод «прослуху» використовувався також судом. Потерпілий, після огляду місця вчинення злочину, виряджав погоню за підтримки сусідів для пошуків шукаючи сліду, а коли натрапляв на потрібні відомості, тоді по сліду «шлякував». Якщо вдавалося знайти речі, які могли б слугувати доказами, то вони «личкувалися».

Потерпілий міг здійснити обшук у дворі запідозрених осіб, а інколи й на території села, з дозволу та за участі представників місцевої влади – старости чи отамана. Якщо йому вдавалося знайти злочинця, про це він також повідомляв місцеву адміністрацію. Такі повноваження потерпілого М. Журавель вважає елементом звичаєвого права та прямим продовженням традиції копного судочинства.

У разі проведення слідчих дій судом, то для отримання інформації найбільш часто застосовувались опитування свідків, потерпілих та обвинувачених. Якщо

їх свідчення розходилися, в такому разі між ними влаштовувалася очна ставка. Проводився також огляд місця події, для чого суд у повному складі прибував туди. Результати проведеного огляду фіксувалися у протоколі.

Також для встановлення факту злочину до суду могли доправити тіло загиблого, і тоді посадові особи здійснювали його огляд, виявляли тілесні ушкодження. Таким чином проводилася така слідча дія, як освідування. З метою пошуку речових доказів суд у повному складі здійснював обшук або трус. При цьому мали бути присутні представники місцевої влади та потерпілий [31, с. 37-38].

І. Бойко зазначає, що при розслідуванні справ застосовувалося катування, від якого були звільнені представники шляхетського стану, духовенство, малолітні та люди похилого віку, вагітні жінки, психічно хворі особи [11, с. 111].

Також М. Журавель характеризує запобіжні заходи, які здійснювалися з метою перешкодити підозрюваному ухилитись від слідства та суду. Умови для запобіжних заходів не були чітко прописаними в законодавстві, тож суд питання про їх застосування вирішував самостійно, на свій розсуд. Застосовувалися два види запобіжних заходів:

- взяття під варту (арешт), причому останній застосовувався у тому випадку, коли підозрюваний не мав постійного місця проживання або мешкав далеко;
- особиста порука [31, с. 38].

О. Герасимчук наголошує, що судові засідання розпочиналося з перевірки присутності сторін. Якщо відповідач не з'являвся на засідання суду, то це сприяло задоволенню позову потерпілого. Обидві сторони повинні були викласти усе на папері та здійснити обмін копіями документів [21, с. 6].

І. Бойко вказує, що позивачі мали право користуватися послугами власного представника на суді – так званого «прокуратора». На початку XVIII ст. такий представник вже отримав назву «адвокат», «повірений». В часи проведення судової реформи гетьмана К. Розумовського 1760-1763 рр. при Генеральному військовому суді перебувало чотири адвокати, які мали дбати про захист

інтересів простих козаків та посполитих. З 1767 р. адвокати входять до складу земських та гродських судів [11, с. 110].

Етапи судового засідання дуже добре охарактеризував М. Журавель. Судове засідання відбувалося за встановленим порядком. Якщо воно вже розпочалося, то входити до зали без виклику заборонялося. Якщо викликали певну сторону, то входили всі залучені до справи люди цієї сторони. Порухення порядку у суді загрожувало штрафами та навіть арештом, а за вчинення злочину в суді очікувало суворе покарання. Судді та інші судові особи також зобов'язані були дотримуватися встановлених правил, оскільки у цьому випадку для них також було передбачено покарання.

Засідання суду розпочиналося з установаження присутності сторін і вирішення проблем, пов'язаних з неявкою. Потім остаточно вирішувалося організаційне питання щодо складу суду, а далі переходили до огляду доказів [31, с. 39].

Тематику доказів, які застосовувалися в суді, дослідив С. Крушинський. Дослідник зазначає, що після вирішення організаційних питань суд надавав дозвіл позивачу зачитати письмовий або оприлюднити усний позов. Потім свої аргументи міг викласти відповідач. Після цього обидві сторони подавали докази, які мали підтвердити їх претензії.

Докази, які застосовувалися в судах, розподілялися на досконалі та недосконалі («повні» і «неповні»). Найбільш значимими доказами вважалися:

- зізнання;
- грамоти;
- огляд і речові докази;
- свідки;
- присяга;
- жереб;
- допити на муках.

Великою переконливістю на суді відзначалися саме грамоти, які слугували письмовими доказами. Вони ділилися на публічні (урядові) і приватні. Найбільш вагомими урядовими доказами слугували виписи з офіційних книг, до яких

занотовували заяви возних і вижив, викликаних для огляду і підтвердження правопорушення, а також виписи зі судових книг, які бажанням могли отримати сторони. Доказами з приватних грамот слугували боргові та заставні листи, реєстри, здебільшого підтвержені урядом, заяви і договори, завірені підписами і печатками.

Важливим була і наявність речових доказів та пред'явлення для огляду слідів злочину. У справах про крадіжку вагомим аргументом слугувало «лице», з яким упіймали злочинця або яке виявилось у його будинку. Виявлення зловмисника на місці злочину та передача його судовим органам значно прискорювало судовий процес. Типовими та одними з головних доказів слугували надання для огляду тіла вбитого, слідів нанесених травм возному, вижу та сусідам. У деяких випадках (наприклад, при згвалтуванні) надання подібних доказів було обов'язковим.

Важливе значення мали слова свідків. Вони ділилися на дві групи:

- урядові (посадові особи, у тому числі возні, які збирали докази для надання їх суду);
- приватні: безпосередні свідки, які особисто були очевидцями певних подій чи чули необхідну для суду інформацію, та свідки-знавці, котрі вказували на моральну складову сторін.

Справи різного характеру вимагали й відмінну доказову базу. На кількісну складову доказової бази впливали наступні чинники.

1. Наявність станової нерівності у суспільстві: у подібних справах представників різних соціальних прошарків повинні були подати на розгляд суду різні види та кількість доказів. Показання шляхтича в суді цінувалися набагато вище, ніж людини незнатного походження. Якщо шляхтич вбив посполитого, то для його захисту вистачало двох свідків і власної присяги, в той час як сторона звинувачення мала надати шістьох свідків, серед них двох шляхтичів та чотирьох посполитих.
2. Одноразове чи повторне вчинення злочину. Наприклад, якщо шляхтича звинувачували в крадіжці, але вкраденого не було виявлено, то першого

разу він міг відбутися принесенням особистої присяги, вдруге – особистою присягою та залученням двох свідків-шляхтичів, втретє – особистою присягою та шістьома свідками шляхетського походження.

Вислухавши аргументи сторін та перевіривши докази, суд приймав рішення, «котра сторона є ближче до доказу». Це мало вирішальне значення, оскільки докази цієї сторони здалися суду більш правдивими та переконливими. Якщо дана сторона давала присягу та змогла залучити необхідну кількість свідків, то практично виграла суд [36, с. 377-378].

М. Журавель вказує, що розгляд справи часто закінчувався вже на першому засіданні. Наприкінці суд проголошував вирок – «декретъ», який визначав винна підозрювана особа у скоєнні злочині, чи ні. Він виносився судовою колегією за більшістю голосів, підписувався всім складом суду та відразу ж оголошувався. Вироки суду ділилися на дві групи:

- явні, тобто заслухані обома присутніми сторонами;
- заочні – прийняті за умови відсутності сторін.

Судове рішення було частиною судового протоколу, який складався з наступних частин:

- вступ (зазначався склад суду, перелік присутніх, імена позивача та відповідача, справа, яка розглядається;
- описово-мотивувальна частина;
- резолютивна частина, у якій, спираючись на правові норми, суд виносив вирок.

Як правило, судом призначалася максимальна форма покарання, але з огляду на різні обставини, вирок часто пом'якшувався. Якщо Литовський Статут дуже суворо карав винних у вчиненні злочину, то суди Гетьманщини часто, посилаючись на звичаєве право, надавали менш суворий присуд, особливо якщо засуджені висловлювали щире каяття. Про пом'якшення вироку могли просити самі потерпілі, а також сторонні, достатньо авторитетні для цього особи.

Також М. Журавель виділяє обставини, які пом'якшували судовий вирок. Серед них:

- добровільне визнання власної вини;
- щире каяття;
- вчинення злочинної дії в стані афекту;
- неповноліття винної особи.

Обтяжуючими обставинами були:

- вчинення злочину «под час тягнення воскового»;
- ігнорування судових вимог тощо.

Вирок обов'язково зобов'язував винну сторону здійснити потерпілому відшкодування заподіяного збитку [31, с. 39-41]. В даному контексті І. Бойко уточняє, що з середини XVIII ст. вирок у цивільній справі іменується «решением», у кримінальній – «мнением» [11, с. 111].

У Гетьманщині, на думку Б. Стецюка, існував дуже складний інститут оскарження вироку. Саме оскарження проходило багато стадій, перш ніж потрапити від нижчих до вищих судових інстанцій. Зокрема, оскарження на рішення сільського суду передавалося в суд сотенний, в разі незгоди з вирокком останнього – до полкового суду, потім – до Генерального військового суду, Генеральної військової канцелярії, а від них – до органів влади Російської імперії. Б. Стецюк також вказує на недостаючу ясність питання щодо періоду внесення оскарження: чи це можна було зробити тільки після винесення вироку, чи й у проміжних стадіях здійснення судового процесу. Відомо, що в разі якщо сторона не погоджувалася з визнанням суду щодо доказу протилежної сторони, то могла подати касацію.

У судовій практиці Гетьманщини виділяють два способи оскаржувальних дій:

- звичайні (скарга на суддів та апеляція) – застосовувалися ще до набрання чинності судовою постановою;
- надзвичайні – приводилися в дію після набрання судовою постановою юридичної сили при потребі відновити судовий процес.

Право апелювати мали обидві сторони судового процесу, але при цьому слід було дотримуватися певних правил. Незгодна сторона мала повідомити про

намір апелювати негайно після оголошення вироку та за присутності протилежної сторони. При цьому вона мала пояснити, чому не згодна з прийнятим рішенням. Також при внесенні апеляції потрібно було дотриматися встановлених термінів, які різнилися в залежності від того, до якої судової інстанції подавалося оскарження. Зокрема, рішення сотенного суду мало бути оскаржене в полковому суду протягом 15 днів, а апеляцію на вирок останнього слід було направити до Генерального військового суду чи Генеральної військової канцелярії за 6 тижнів. Незгодні з рішенням Генерального військового суду апелювали до гетьмана протягом тижня, а оскарження, які подавалися до судових органів Російської імперії, повинні були бути подані за 18 тижнів [66, с.17-18]. А от Н. Бондаренко-Зелінська вказує, що у правовому кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ» вказані дещо інші терміни подачі апеляції до різних судових інстанцій:

- до 17 днів на вирок сотенного суду до полкового;
- до 6 днів на рішення полкового суду до Генерального військового суду чи Генеральної військової колегії;
- до 7 днів на вирок Генерального військового суду до Генеральної військової колегії [13, с. 123].

Б. Стецюк пише, що порушення термінів подання оскарження дозволялося тільки у зв'язку з поважними причинами та загрожувало втратою права апелювати та визнанням законності судового рішення. Але на практиці це правило часто порушувалося.

Досить часто апеляції подавалися у зв'язку з порушенням до ведення слідства та проведення самого судового засідання. Апеляція могла мати успіх у випадках, якщо:

- присуд був виданий у неналежному місці та в невідповідний час (наприклад, у святковий день);
- вирок видавався тільки одним суддею, обминаючи принцип колегіальності чи при перевищенні ним своїх посадових повноважень;
- присуд не був належним чином оформлений;

- був відсутнім захисник у однієї із сторін чи неможливо вести захист;
- невідповідність суду для розгляду конкретної справи;
- перешкоджання активній участі сторони у процесі;
- видача присуду за відсутності сторони з поважної причини;
- недостатній огляд судом наданих доказів;
- неприведення сторони до присяги у випадках, передбачених законом;
- виявлено неправомірні дії захисника.

Особа, яка подавала апеляцію, на апеляційному суді мала опиратися тільки на матеріали попереднього судового засідання, хоч інколи до уваги бралися нові обставини справи чи нові докази. Поки відбувався розгляд оскарження, виконання присуду відкладалося, в протилежному випадку судді могли бути суворо покарані, навіть з застосуванням смертної кари. Суд, дії якого оскаржувалися, був зобов'язаний надати апелюючій стороні витяг з детальним описом усього судового процесу. З цим витягом знайомився апеляційний суд вищої інстанції. Якщо сторона не прибувала вчасно на судові засідання за апеляцією, не маючи на це поважних причин, то справа була програна.

Невдоволена сторона, крім апеляції, також могла подати скаргу на окремих суддів. В даному випадку оскарження було спрямоване проти особи судді. Часто це відбувалося в тому випадку, коли суддя виражав відмову прийняти апеляцію. У такому разі процес з даної справи призупинявся до тих пір, поки не буде вирішена суперечка між невдоволеною стороною та суддею [66, с. 18-19].

Хоч сторони і могли скаржитися на дії суддів, які несправедливо вчинили, наголошує В. Гринюк, але якщо встановлювався факт підкупу суддів, то їх засуджували до смертної кари, а збитки покривались за рахунок їхньої власності. У випадку, якщо звинувачення судді було безпідставним, то з особи, яка скаржилася, стягували штраф або взагалі до неї могли застосувати тілесні покарання. Посада судді охоронялася діючим правом. За зневагу до нього порушнику загрожувало біля шести тижнів арешту. У випадку поранення судді зловмиснику відтинали руку, а за вбивство – застосовували четвертування [25, с. 65].

М. Журавель наголошує, що надзвичайні способи оскаржувальних дій застосовувалися тоді, коли судовий процес вже завершився, а вирок набув юридичної сили. Підставами для відновлення судового процесу могли бути:

- встановлення нових, невідомих раніше, обставин справи;
  - виявлення фактів зловживання сторін чи членів суду (при виявленні порушення закону в апеляційні терміни постраждала сторона скаржилася на суддів, в більш пізні строки відновлювався процес);
- незаконне винесення судової постанови заочно.

У другій половині XVII ст. виконання покарання було покладене на суд, який виніс вирок. Покарання здійснювалося відразу у випадку відсутності апеляції. З наявністю оскарження виконання вироку відкладалось. На думку М. Журавля, покарання було покликане не виправити злочинця, а слугувало актом помсти та страхітливим прикладом для населення.

До виконання судових вироків у кримінальних справах залучався кат (мистр). Також він за необхідності здійснював допит (квестію, пробу) і «екзекуцію». Якщо у суді в середині XVII століття розглядалася справа про образу і приниження честі та репутації, то людина, визнана винною, мала виконати обряд так званої «ревокації», під час якого вона змушена була повторювати формулу на кшталт «якъ песь лгаль и хулилъ я на тебе». Якщо обвинувачений відмовлявся проводити такі дії, то його відправляли до в'язниці до тих пір, поки не погодиться виконати обряд [30, с.193-194].

С. Жувака детально розглядає, яким чином відбувався нагляд за виконанням судових рішень. За дотриманням законів в Гетьманщині переважно мав слідкувати Генеральний військовий суд, який розглядав скарги на генеральну старшину, полковників, бунчукових товаришів, а також здійснював нагляд за судочинством та суддями. Цей орган мав право накладати штрафи на суддів за упереджене та необ'єктивне судівництво в нижчих судових інстанціях.

Спостереження за дотриманням встановлених правил при виконанні судових вироків у кримінальних справах, а також за приведенням в дію рішень, пов'язаних з обмеженням свободи, було компетенцією осавула. Можливість

проконтролювати виконання рішень суду мали самі позивачі. Також у цій сфері був задіяний військовий довбиш як помічник осавула. У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» вказано на правовий статус такого посадовця, як возний. До його обов'язків належало:

- а) в якості судового виконавця возний був посередником між судом та сторонами, які беруть участь у процесі, та надавав їм позови, копії актів, оповістки, судові накази й розпорядження;
- б) здійснював екекуції судових рішень у цивільних та окремих кримінальних справах (стягував грошові виплати, відшкодування, вводив у володіння тощо);
- в) наглядав за дотриманням порядку під час проведення суду;
- г) проводив огляд на місці скоєння злочину з метою пошуку доказів або визначення причин і міри заподіяної шкоди;
- г) за бажанням сторін засвідчував на суді їх процесуальні акти для занесення до протоколу.

Отже, роль возного у судовому процесі була дуже важливою: на нього покладалися контрольні-наглядові та розшукові повноваження, він організовував та здійснював керівництво розслідуванням, наглядаючи при цьому за діями інших учасників процесу. С. Жувака вказує, що ці функції в деякій мірі були схожими на повноваження сучасного прокурора.

Для нагляду за в'язницями призначалася спеціальна особа, яка керувала сторожами та наглядачами. Відомо, що при сотенних канцеляріях існували невеликі тюрми (остроги) [29, с.108-110].

В. Гринюк вказує на певні умови, які забезпечували незалежність суддів в часи Гетьманщини. Першою умовою була гласність судового процесу, адже кожний правоздатний житель козацької держави мав право бути присутнім на судовому розгляді та навіть приймати в ньому активну участь. Другою умовою залишався принцип, закріплений правовим кодексом «Права, за якими судиться малоросійський народ», згідно якого «ніхто не може бути суддею у власній справі». Таким чином, сотник не мав змоги судитись у сотенному суді, а

полковник – у полковому. Щодо кримінальних справ, то вони розглядалися і вирішувалися судовою колегією, яка складалася з кількох осіб. Це ускладнювало зловживання владою окремими посадовцями та сприяло прийняттю справедливих рішень. На думку В. Гринюка, поєднання судової та адміністративної влади в одній особі, яке практикувалося в судочинстві Гетьманщини, було негативним явищем та не сприяло реалізації принципу незалежності суддів.

Також дослідник зазначає, що судді мали обиратись з числа людей пристойних, шанованих, грамотних, які досягли віку 25 років, але не перетнули 70-річного віку. Суддею не міг стати німий, глухий чи психічно хворий чоловік. При вступі на посаду новообрані судді давали присягу на Євангелії в церкві в присутності духовної особи [25, с. 65].

На моральних та професійних якостях судді акцентує увагу Ю. Меліхова. Дослідниця зазначає, що ще в Універсалі гетьмана Полуботка 1722 р. вже йде мова про окремі вимоги до виконання суддями своїх професійних обов'язків: здійснювати судочинство вони мають «...як того вимагає закон і необхідність», згідно совісті, об'єктивно, без вимагань, не «...п'яним, а тверезим розумом». Ставить вимоги до суддівського корпусу й Інструкція гетьмана Д. Апостола судам 1730 р. Зокрема, суддя повинен відрізнитися природною добротою, бути совісним, розумним, освіченим, добре володіти правовою наукою, щоб «...не тільки за посадою, а й за справами його можна було вважати за суддю». Під час проведення судової реформи К. Розумовського до претендентів на посаду судді, крім обов'язкових майнового, вікового та освітнього цензів, висувуються й вимоги до морально-професійних якостей: чесність, компетентність, освіченість, сумлінність, мудрість та поміркованість. Також кандидат має бути народженим у законному шлюбі.

Загалом обрані судді давали присягу сумлінно виконувати свої обов'язки, що визначалися законами і практикою, не піддаватися впливу емоцій, уникати тяганини, рішення обґрунтовувати згідно наявних доказів та обставин. Справи слід було розглядати у порядку їх надходження, крім виключних випадків. Суддя

не мав права не з'явитися на судове засідання, що спричинило б затягування справи. Для відсутності мали б бути поважні причини: хвороба, епідемія, ведення військових дій, стихійне лихо тощо. Судді не могла бути відсутніми більше семи днів і частіше трьох разів на рік, інакше їм загрожувало покарання.

Ю. Меліхова вважає, що професійний рівень суддів часів Гетьманщини перебував на вищому рівні, ніж в попередні історичні епохи. Судді отримували ґрунтовну освіту, були людьми грамотними та впливовими. Однак, не всі, на жаль, проявляли виключно високоморальні якості. Відомо про факти зловживання ними своїми повноваженнями, хабарництва, несправедливих вироків, кар'єризму з застосуванням антиморальних методів задля отримання вищої посади чи особистого збагачення [42, с. 221-223].

В часи існування Гетьманщини діяло й копне судочинство, яке вивчає М. Бедрій. Копні суди були спадщиною від попередньої історичної епохи, адже визнавалися законними у Великому Князівстві Литовському. За визначенням дослідника, копний суд – це громадський юрисдикційний орган сусідського об'єднання сільських територіальних громад, який розслідував злочини та вершив праводясуд у цивільних та кримінальних справах. Діяли такі суди в період з XIV по XVIII ст. [6, с. 54]. Також М. Бедрій наводить ознаки копного суду.

1. Звичаєвий характер судочинства. Історичні джерела свідчать, що не тільки судді, а й присутні місцеві жителі виявляли гарне знання норм звичаєвого права, цитуючи їх у вигляді коротких речень – своєрідних формул.
2. Органічний зв'язок з місцевою громадою. Голова сільської громади, який обирався разом з громадською радою місцевим населенням, мав право суду, який відбувався на громадському зібранні. По суті, копний суд був судовим органом декількох сільських громад, які розташовувалися в одному копному окрузі. Він входив до структури органів місцевого самоврядування.
3. Поєднання слідчих, судових і виконавчих повноважень. Сам процес копного судочинства розпочинався з попереднього розслідування, потім

відбувався судовий розгляд та винесення вироку, який ним же й виконувався. До того ж копні суди виконували й деякі поліційні функції, слідували за дотриманням правопорядку на території громади.

4. Значний вплив громади. Копних суддів, число яких становило 10-20 осіб, обирала громада. Крім того, на судових засіданнях була присутня значна кількість представників місцевого населення, що забезпечувало дотримання принципів гласності та демократизму.
5. Сільська юрисдикція. Копні суди були сільськими судами, і тільки у рідкісних випадках могли проводитися у невеликих містечках.
6. Сусідсько-територіальний характер. Копні суди базувалися на основі сусідства, виражаючи спільність сусідських інтересів.
7. Юридичний зв'язок з державою. Копний суд був державним органом, сформованим територіальною громадою. Держава здійснювала нагляд за його діяльністю, а також існувала можливість оскарження рішення копного суду у державних судах.
8. Національний характер. На українських та білоруських землях копні суди виникли природним шляхом та виражали національні правові традиції.
9. Християнська світоглядна основа. У народних уявленнях злочин вважався гріхом. Крім того, копні суди часто розглядали справи, пов'язані з чаклунством. Високо цінувалася присяга, адже присягалися Святою Трійцею як вагомим християнським символом.
10. Примирний характер. Ця прогресивна ознака стосувалася вирішення цивільних справ щодо спірних питань між сусідами. Згідно українського звичаєвого права, кривдник та потерпілий не могли миритися самотійно, без втручання громади. Також було заборонене всіляке самоуправство, самовільне покарання винного. Специфічною рисою копного суду було прагнення примирити обидві сторони, а також сприяти відшкодуванню збитків [6, с. 43-54].

Л. Шувальська виділяє три стадії копного судочинства.

1. «Гаряча копа». На цій стадії розшукували зловмисника, проводили дізнання та досудове слідство у справі. У повному складі копа не скликала. Постраждалий міг залучити родичів, сусідів чи свідків злочинної дії. Кримінальний розшук здійснювався шляхом гоніння сліду та зводу. Копні суди користувалися складною системою розслідування, яка включала обшук, огляд, допит, ідентифікацію тощо. В розшукових дій часто залучався возний, який займався письмовою фіксацією результатів. Якщо вдавалося по гарячих слідах затримати зловмисника з наявними речовими доказами його вини, то ця «гаряча копа» і здійснювала суд.
2. Якщо справа виявлялася більш складною, то збирали «велику» копу. На дане зібрання запрошували представників із трьох сіл сусіднього копного округу. Їх називали «люди сторонні». Запрошені не могли голосувати, але відігравали роль спостерігачів за дотриманням всіх правил судового процесу, та виступали в ролі знавців місцевого звичаєвого права. Також на засіданні «великої» були присутні посадові особи: старости, державці, возний. Останній оформляв протокол засідання та подавав звіт про нього до державного судового органу, який або затверджував постанову копного суду, або приймав власне рішення у справі. На засіданні копного суду фігурували наступні докази:
  - речові докази;
  - сліди тілесних пошкоджень;
  - тіло загиблої людини;
  - сліди на дорозі;
  - особисте зізнання звинуваченого;
  - показання свідків;
  - присяга сторін та свідків;
  - випробування (ордалії) водою, залізом або батогами.
3. «Завита копа». На цьому засіданні приймалося остаточне рішення копного суду. Також на стадії «завитої» копи виконувався судовий вирок. Для його

виконання зі складу копи обиралися 1–3 виконавців вироку, які мали виконати роль катів.

4. «Обча копа». Відбувалася дуже рідко як приклад неупередженого апеляційного процесу у копному судочинстві. У ній брали участь жителі кількох сусідніх копних округів.

На будь-якій стадії копного процесу існувала можливість примирення потерпілого та зловмисника. допускалася можливість укладання мирової угоди. У випадку, якщо потерпілий прощав винуватця, то останній мав сплатити йому грошову суму.

Рішення, прийняті копними судами, у документах фігурують як «декрети», «сказання», «листи», «цидули». Перед прийняттям рішення, яке мало бути ухвалене одноголосно, копні судді радилися. Рішення у більшості випадків проголошувалися в усній формі, але при наявності у громади грамотної людини, то постанова могла бути оформлена письмо. Дещо пізніше складанням протоколу засідання та письмовим оформленням рішень займався возний.

Вироки копного суду залежали від ступеня тяжкості злочину. Якщо злочин не був особливо тяжким, то зловмиснику присуджувалося компенсувати заподіяну шкоду потерпілому. Але за більш вагомими злочинними діяннями, такі як грабунок, підпали, вбивства, серія злочинів тощо, покарання були дуже суворими і навіть відзначалися жорстокістю, при цьому соціальний стан винного до уваги не брався [80, с. 176-177].

М. Бедрій розглядає причини занепаду копних судів на українських землях у XVIII ст. Саме в цей час землевласники чинять перешкоди селянам збиратися на копні суди, а державні органи потроху припиняють визнавати правомірність їх рішень та карати учасників за самоуправство. У XVIII ст. копні суди стали часто ототожнюватися з самосудом.

Дослідник наводить спільні та відмінні ознаки копного судочинства та самосудів. Спільні:

1. участь великої кількості людей;
2. судді непрофесійні;

3. засідання під відкритим небом;
4. швидка розправа із злочинцем.

Але є й багато відмінних ознак.

1. Правовий статус копного суду хоч і змінювався, але він визнавався державою, а самосуд завжди вважався злочином.
2. Копний суд міг виправдати звинуваченого, він вів пошук правди, самосуд же мав на меті тільки покарати підозрюваного.
3. Копне судочинство базувалося на українському вичаєвому праві, в той час як самосуд був вираженням помсти.
4. У самосуду не було структури, його склад формувався в хаотичному порядку, в той час як копний суд був структурованим органом, який базувався на виборній основі та контролювався з боку посадових осіб.
5. Копні суди функціонували тільки на українських та білоруських землях, а самосуд був повсюдним явищем.
6. Самосуди виникали, як правило, у зв'язку зі здійсненням особливо тяжких злочинів, в той час як копні суди займалися вирішенням цивільних та кримінальних справ.
7. Копні суди користувалися нормами законодавства й звичаєвого права, а учасники самосуду не використовували правових норм або трактували їх на власний розсуд.
8. Копний суд відзначався чітко врегульованим процесом, а самосуд мав стихійний перебіг.

М. Бедрій робить висновок про неправомірність звинувачень, які лунали в бік копних судів, оскільки вони являли собою елемент державної судової системи, хоч і не були сформовані з волі держави. Наприкінці XVIII ст. копні суди перестали вважатися легальними судовими органами, вони не визнавалися державними органами імперської Росії [4, с. 5-10].

У містах діяли міські суди, які у своїй діяльності опиралися на Магдебурзьке право. Як зазначає С. Дегтярьов, у міських поселеннях функціонували ратушні, городові та магістратські суди.

Колегіальні у своїй основі ратушні суди працювали у дрібних непривілейованих містах. До їх складу входили до них війт, бурмистр і ратушний писар. Магістратські суди, теж колегіальні, діяли у містах, які були наділені Магдебурзьким правом. До складу таких судів входили війт, «гродська колегія» з бурмистра, райців і лавників (присяжних). У компетенції ратушних та магістратських судів знаходилися справи міщан і посполитих, які проживали у містах. Однак поступово вплив козацької старшини на міське самоврядування зростає, а різниця між міськими та козацькими судами нівелюється [27, с. 12].

Таким чином, судовий процес Гетьманщини здійснювався за встановленими правилами та регулювався писаними законами та звичаєвим правом.

3.3. Польські (республіканські) та російські (імперські) чинники розвитку судоустрою

Після Визвольної війни середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького судова система Гетьманщини була видозмінена, розпочала свій власний еволюційний шлях, але правові норми, на які вона опиралася, залишилися з часів Речі Посполитої. Такі правові акти, як Литовський Статут 1588 р., «Саксонське зерцало», «Порядок», так звані кормчі (церковні) книги не були скасовані, а в містах продовжило діяти Магдебурзьке право. Про це зазначає історик О. Гуржій. В другій половині XVII ст. в судах Гетьманщини Литовський Статут вважали пам'яткою руського, а «Порядок» – польського права. Така різнобічність та різноманітність законів викликала справжню плутанину в судочинстві [26, с. 143-145].

Т. Остапенко зазначає, що польські та німецькі правові впливи поширилися на територію литовсько-руської держави ще у XV ст. Кодифікація законодавства у Великому Князівстві Литовському, яка призвела до створення Литовських статутів, здійснювалася на основі норм звичаєвого, римського, польського, германського права, Судебника Казимира 1468 р. та різних привілеїв. Після Люблінської унії 1569 р. з'явилася потреба у приведенні литовського

законодавства у відповідність з польським. Тому відомі правознавці працювали над створенням нового кодексу. У 1588 р. Третій Литовський статут був затверджений привілеєм короля Сигізмунда III [46, с. 212].

О. Гуржій вказує, що панівна верхівка Гетьманщини пов'язувала Литовський статут з власним правом попередньої історичної доби, вбачаючи в ньому правові традиції «Руської Правди». Крупні землевласники, посадовці, заможне козацтво прагнули поширити сферу застосування Литовського статуту у судочинстві, представники торгових кіл, лихварі вбачали вигоду у використанні як Литовського статуту, так і Магдебурзького права. Простолюд же прихильно ставився до звичаєвого права.

Дослідник наголошує, що в основі «Інструкції» гетьмана Д. Апостола судам 1730 р. лежали норми Литовського статуту та Магдебурзького права. Збірник правових норм 1734 р. «Процесс краткий приказной, изданный при резиденции гетманской» створювався на основі «малоросійських прав», як в ті час називали Литовський Статут та «Порядок». Хоч збірник не отримав офіційного затвердження, але використовувався як посібник для практикуючих правознавців. Кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» також ґрунтувалися на Литовському Статі та Магдебурзькому праві. Праця юриста Ф. Чуйчевича «Суд і розправа в правах малоросійських...» базувалася на витягах з польсько-литовського та російського законодавств та українському звичаєвому праві. У праці містяться численні посилання на «Порядок» та на «Саксон».

Документальні джерела XVII-XVIII ст. свідчать про широке застосування на території Гетьманщини норм Магдебурзького права. О. Гуржій акцентує увагу на тому факті, що козацькі суди, особливо у другій половині XVII ст., вважали це право польським (можливо через те, що користувалися перекладами, здійсненими польською мовою). Але Магдебурзьке право українського зразка відрізнялося від того, яке функціонувало в Західній Європі. При здійсненні судочинства посадові особи користувалися не оригінальними збірками німецького права, а їх перекладами. Часто через недосконалість перекладів виникали суперечки та судові колізії [26, с. 147-153].

Судова система новосформованої козацької держави, на думку С. Дегтярьова, у середині XVII ст. опиралася на місцеві звичаї, розпорядження Б. Хмельницького та Литовський статут. При Хмельницькому було забезпечене автономне функціонування судової системи [27, с. 11-12]. Царська грамота 1654 р. зазначала: «Судитися веліли їм у своїх старших по давніших правах їх, а наші царського величества бояре і воєводи в їх військові суди мішатися не будуть» [1, с. 148]. Таке ж невтручання гарантувалося і редакцією «Березневих статей» 1659 р. Але поступово судова автономія зазнає впливу імперської політики, спрямованої на її обмеження. На думку С. Дегтярьова цей процес посилювався на початку XVIII ст. в часи правління Петра I. Дослідник підкреслює, що у 20–х роках XVIII ст. через зростання впливу Росії на українське судочинство змагальний процес все ж був поступово замінений так званім інквізиційним процесом, в ході якого докази знаходилися у розпорядженні суду, а сторони були не суб'єктами, а об'єктами процесу [27, с. 12-13].

С. Крушинський звертає увагу на видане у 1715 р. в Російській імперії «Краткое изображение процессов либо судебных тяжб», яке виявило вплив і на характерні риси кримінального процесу на українських землях. Цей документ вперше закріплював перелік доказів, які могли подаватися під час судового процесу:

- добровільне зізнання;
- свідчення свідків;
- письмові докази;
- присяга [36, с. 379].

Особливо посилювався імперський вплив із запровадженням Малоросійської колегії як вищого судово-адміністративного органу управління Гетьманщиною. Дана установа приймала апеляції на рішення українських судів, вирішувала справи, які не потрапили до розгляду місцевих судів. Восени 1722 р. в українських містах владу на місцях фактично отримують коменданти, які також приймають участь в судових процесах, здійснюваних Малоросійською колегією.

Малоросійська колегія сприяла утвердженню думки про значні недоліки судочинства Гетьманщини та пропонувала натомість царський суд, стимулювала населення подавати скарги на козацьку старшину, а від генеральної старшини вимагала притягувати до відповідальності козацьку адміністрацію. Ці заходи були спрямовані в значній мірі проти старшинського прошарку, який був невдоволений діями колегії.

Опір такій політиці намагався чинити наказний гетьман П. Полуботок, закликаючи бойкотувати всі рішення Малоросійської колегії, у тому числі й у сфері судочинства. Він виступав проти передачі справ козаків безпосередньо до колегії, минуючи українські суди. Спочатку Петро I пішов на деякі поступки, заборонивши подібну практику, але згодом, у 1723 р. схвалив проект реформ президента колегії С. Вельямінова, спрямованих на обмеження адміністративної та судової автономії Гетьманщини.

Російський уряд акцентував увагу на явища хабарництва та несправедливості в судах Гетьманщини. П. Полуботок відповів запровадження принципу колегіальності при розгляді судових справ, зокрема заборонивши суддям одноосібно приймати рішення у справі.

5 листопада 1723 р. на території Гетьманщини поширилася дія указу Петра I «О суде по новоучиненной форме». Згідно цього документу:

- запроваджувалися єдині стандарти судової документації;
- відбувалася формалізація судового процесу;
- при винесенні смертного вироку Генеральний військовий суд мав погодити його з Малоросійською колегією [27, с. 13-14].

О. Биркович вважав такі заходи імперської влади половинчастими. На його думку, вони не могли змінити ті традиційні основи українського судочинства та використання в його практиці звичаєво-правових норм [8, с. 41].

Після ліквідації Малоросійської колегії до складу Генерального суду введено трьох російських посадовців, які мали здійснювати політичний та судовий нагляд за роботою установи. Продовжувалося впровадження російських порядків у судовому діловодстві.

У 1727 р. гетьманом став Д. Апостол, який домігся від російського уряду для Гетьманщини «Рішительних пунктів». Цей документ регулював і деякі питання судочинства:

- відновлювався принцип «де три козаки, там двоє третього повинні судити»;
- рядові козаки підлягали суду отаманів, а міщани – війтів;
- Генеральний суд втрачав статус вищого судового органу, до його складу мали увійти троє росіян та троє українців;
- Гетьман міг оскаржити рішення Генерального суду, зібравши старшинську раду, яка мала змову скасовувати вироки Генерального суду або накладати штраф на суддів;
- невдоволені постановою Генерального суду могли апелювати до імператора чи до Колегії іноземних справ.

Після смерті гетьмана Д. Апостола у 1734 р. новий гетьман не був обраний, а натомість було засновано «Правління гетьманського уряду», до складу якого входило троє українців та троє росіян. Цей орган відновив дію указу 1723 р. про впровадження судового процесу за російським зразком, який не діяв за гетьманування Д. Апостола. «Правління гетьманського уряду» аналогічно до Малоросійської колегії розглядала скарги від козацької старшини або на старшину.

Процеси обмеження судової влади козацької старшини відбувалися у 20-х роках XVIII ст. і на Слобідській Україні. Особливо вони посилися після створення вищої судової інстанції – Белгородської губернської канцелярії. У 1733–1734 рр. слобідські полкові ратуші були реорганізовані на полкові канцелярії. З того часу вони мали опиратися у своїй діяльності на російське «Соборне Уложення». Полкові канцелярії отримали й судові повноваження. З 23 жовтня 1733 р. особи, незадоволені рішеннями, винесеними канцелярією, мали змогу клопотати про передачу своєї справи до іншої канцелярії. Посада полкового судді втратила своє значення. З 1763 р. полкові канцелярії було визнано нижчими судовими ланками. 31 грудня 1763 р. судові повноваження

полкової старшини були ліквідовані, натомість призначено нових суддів. З 1765 р. устрій Слобожанщини, у тому числі й судова система, уніфікується з імперським устроєм.

У 1743 р. нарешті, після довгого часу, було закінчено роботу над кодексом «Права, за якими судиться малоросійський народ», але протягом 12 років Сенат не затверджував його, а потім вислав до Гетьманщини для доопрацювання. 31 серпня 1761 р. було видано сенатський указ «О рассмотрении изменений и дополнений Статута, по коему в Малороссии суд и расправа производится...». Але правова збірка так і не стала офіційним документом в українському судочинстві.

Останньою спробою модифікувати судочинство Гетьманщини була судова реформа К. Розумовського. У 1764 р. посада гетьмана була ліквідована та вже більше не відновилася. Управління Лівобережною Україною було покладено на Малоросійську колегію. У 1765 р. цей орган підпорядкував собі Генеральний військовий суд. Функції підкоморських, земських і гродських судів не змінилися. Малоросійська колегія ж стала вищою судовою інстанцією.

С. Дегтярьов робить висновок, що російське законодавство протягом XVIII ст. активно інтегрувалося в систему судочинства Гетьманщини. Російська імперська політика була спрямована на поступове створення унітарної держави, і запровадження єдиного судочинства та єдиних правових норм на території всієї імперії, було одним із стратегічних завдань, які слід було вирішити на шляху до мети [27, с. 14-16].

Отже, польський вплив на судову систему Гетьманщини здебільшого проявився через джерела права, в той час як Російська імперія взяла курс на ліквідацію автономії козацької держави загалом та уніфікацію судочинства зокрема.

* * *

Джерела права Гетьманщини добре проілюстровані в працях О. Гуржія, І. Бойко, В. Пруса, Т. Матвєєвої. Переважна більшість науковців відносить до них звичаєве право, пам'ятки польсько-литовського та німецького права, правові акти автономної влади Гетьманщини, акти російського законодавства та церковного права.

Судовий процес цих часів добре висвітлений в літературі, хоча науковцями акцентується увага саме на розгляді кримінальних справ, а не цивільних. Він був однорідним по території всієї гетьманщини та базувався на демократичних принципах. Судовий процес починався з подачі скарги потерпілим. Судове засідання мало свій регламент. Особа, незадоволена вироком, могла апелювати до вищих судових установ. На селі практично до кінця XVIII ст. діяли копні суди, які поступово припиняла визнавати влада.

В науковій літературі мало порушене питання про чинник польського впливу на судочинство Гетьманщини, який проявлявся через джерела права, які залишилися діючими від часів Речі Посполитої. Етапи посилення російського імперського впливу на судочинство Гетьманщини показав С. Дегтярьов. Він виявився в систематичному наступі на автономну судову систему козацької держави з метою уніфікації законодавства.

ВИСНОВКИ

Тематика судочинства Гетьманщини є досить поширеною в наукових розробках сучасних вчених-істориків, істориків права та правознавців. У загальному ракурсі тему розглядають Л. Гамбург, Н. Сиза, С. Дегтярьов, Т. Остапенко, Б. Стецюк, О. Биркович, І. Бойко, О. Гуржій. Примітно, що у деяких дослідників (Л. Гамбурга, Н. Сизої, О. Бирковича) різняться підходи до розробки класифікації етапів розвитку судової системи Гетьманщини. Також в історіографії помітне тяжіння до вивчення кримінальних аспектів судочинства даного періоду, аніж цивільних.

Провідним спеціалістом з теми є І. Бойко, який комплексно вивчає судово-правову систему козацької держави. Її розвиток у XVIII ст. знаходиться у сфері наукових інтересів Л. Гамбурга (судові реформи) та Т. Остапенка (правова система). Розглядає еволюцію російського імперського наступу на самобутнє та автономне судочинство Гетьманщини С. Дегтярьов. Кримінальний процес другої половини XVII – XVIII ст. цікавить Б. Стецюка, Н. Сизу. Комплексний підхід в контексті різних історичних процесів періоду здійснює О. Гуржій.

Значна кількість дослідників торкається вивчення окремих аспектів проблематики, розглядаючи історичний розвиток певного явища загалом (С. Жувака, С. Крушинський, О. Герасимчук, А. Середа). Доволі цінними та повними є дослідження М. Журавля, присвячені кримінальному провадженню в часи Гетьманщини, питанню виконання судових рішень. Дослідник також розглядає процес оскарження вироку. Апеляційний процес аналізують Б. Стецюк, Н. Бондаренко-Зелінська. Діяльність суддів у часи Гетьманщини знаходиться в полі зору Ю. Меліхової, С. Жуваки, В. Кравчука, О. Гетьманцева, В. Горобця.

На вивченні копного судочинства копного судочинства спеціалізується М. Бедрій, міського права – О. Вовк.

Українські науковці мають широку джерельну базу дослідження. Історичні документи даного періоду не є рідкістю та зберігаються в основному в архівних

установах. Джерела права Гетьманщини найбільш детально розглядають В. Прус, І. Бойко, Т. Матвєєва, Т. Остапенко та інші.

Дослідження сучасних українських вчених ґрунтується на міцній науковій базі, яку заклали їх попередники. Тематика судочинства Гетьманщини стала популярною серед вітчизняних науковців з останньої чверті ХІХ ст. Великий внесок у вивчення пам'яток українського права зробили О. Кістяківський, І. Теличенко, О. Малиновський. Аналізували судочинство Гетьманщини О. Левицький, М. Слабченко, Н. Мірза-Авакянц. Звичаєве право у своїх працях розглядали І. Яковлів, М. Товстоліс, копне судочинство – І. Черкаський. М. Чубатий один з небагатьох торкався питання церковного судочинства.

Дослідження з тематики продовжилися й у післяжовтневий період стараннями М. Василенка, Л. Окіншевича, С. Борисєнока, але у 30-50 роки проблематика судочинства у працях вітчизняних вчених практично не розглядалася. Пізніше естафету з вивчення правової спадщини Гетьманщини підхопили В. Месяц, А. Ткач, А. Пашук.

Значний внесок в дослідження судової системи Гетьманщини зробив Я. Падох, вчений-емігрант.

У центрі уваги українських науковців також знаходяться судові реформи деяких гетьманів. Зокрема, зміни в судочинстві часів Б. Хмельницького розглядають О. Биркович, Н. Бакланова, О. Макаренко, А. Козаченко, Л. Присташ. Більшість дослідників сходяться на думці, що свій початок судова система Гетьманщини бере саме з цього періоду. Доволі неоднозначним в літературі є питання про діяльність військових суддів. Отже, в ході реформи станово-шляхетська система судоустрою була замінена системою козацьких судів. Очолив її гетьман. Дослідники відмічають, що пріоритетним у цей час залишається козацьке звичаєве право, хоч чинним залишалось Магдебурзьке право та Литовські статuti. Вони також погоджуються з твердженням про значний вплив воєнних дій на становлення козацького судочинства.

Судові реформи Д. Апостола перебувають у центрі уваги таких дослідників, як Б. Стецюк, Л. Гамбург, Н. Герасименко, В. Горобець. Заходи гетьмана, на їх

думку, були спрямовані на відновлення авторитету місцевого судочинства, а також уникнення російського імперського впливу. Д. Апостол домігся видання урядом «Рішительних пунктів», а також прагнув впорядкувати судочинство, привівши в дію так звану «Инструкцию» 1730 р. В історіографії діяльність гетьмана отримала високу оцінку.

Судові реформи К. Розумовського проаналізовані М. Мельником, Т. Остапенком, В. Омельчуком, Л. Гамбургом. Дослідники погоджуються, що судова система потребувала змін, а самі реформи мали на меті укріпити становище гетьмана. В сучасній історіографії панує позитивна оцінка реформи К. Розумовського, однак відмічено, що вона практично була нівельовано через ліквідацію інституту гетьманства.

Також дослідники сходяться на думці щодо заплутаності правової системи козацької держави, адже в обігу перебували такі різні за своїм походженням і змістом джерела, як Литовські статuti, Магдебурзьке право, російське право, акти церковного права, розпорядження та укази гетьманського уряду. Вагомий вплив мало козацьке звичаєве право, на яке у значній мірі й опиралося тодішнє судочинство. Джерела права Гетьманщини добре досліджені в роботах В. Пруса, І. Бойка, Т. Матвєєвої.

В науковій літературі широко висвітлено здійснення кримінального судового процесу, але менше – цивільного. Інформативними є напрацювання С. Дегтярьова, Б. Стецюка, М. Журавля. Історики права погоджуються один з одним, що процесуальне право Гетьманщини базувалося на демократичних засадах. Переважали дві форми процесу: змагального та розшукового. Справа порушувалася з моменту подачі скарги потерпілим, а у випадку тяжких злочинів – і самим судовим органом. Досудове розслідування здійснював сам потерпілий чи уповноважені особи. Суд відбувався за встановленим регламентом. Як правило, він виносив вирок на користь тієї сторони, яка надавала більш переконливі докази. Невдоволена сторона мала право подати апеляцію. Дослідники відмічають складність та заплутаність наявного в державі інституту оскарження. Посадовці також здійснювали нагляд за виконанням судового

рішення. Статус суддів у науковій літературі оцінюється як високий. До них з боку держави ставилися певні вимоги.

М. Бедрій та Л. Шувальська проаналізували діяльність сільського суду – так званої копи, який діяв на основі звичаєвого права та був визнаний державою. Але поступово ставлення державних органів до нього змінюється. Копний суд починають приймати за самосуд, а наприкінці XVIII ст. він зникає.

О. Гуржій доводить вплив правових документів часів Речі Посполитої на правову систему Гетьманщини. Загалом польський вплив на судоустрій козацької держави у більшій мірі й проявився саме через джерела права, які не були ліквідовані з її утворенням. Детально показує етапи наступу російського царизму на автономію Гетьманщини та її державний устрій С. Дегтярьов. Метою російської імперської політики була повна уніфікація законодавства та облаштування українського судочинства за власним зразком.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей (27 березня 1654 р.)// Хрестоматія з історії та права України: Навч. посіб./ А. С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофимчук. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 146-148.
2. Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.) .)// Хрестоматія з історії та права України: Навч. посіб./ А. С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофимчук. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 200-215.

Основна література:

3. Бакланова Н. М. Формування незалежного судочинства в період гетьманства Б. Хмельницького // Життя і пам'ять: науковий збірник, присвячений пам'яті В'ячеслава Івановича Шамко / відп. ред. В. М. Букач. – Вип. 3. – Одеса : Homeless Publishing, 2018. – С. 23-30.
4. Бедрій М.М. Занепад копних судів на українських землях у XVIII ст. та його вплив на розвиток сільського судочинства у XIX ст. / М.М. Бедрій //Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ. – 2011. – №2. – С.5-12.
5. Бедрій М.М. Копні суди в державно-правовій системі Гетьманщини (1648-1783) / М.М. Бедрій // Часопис Київського університету права : Український науково-теоретичний часопис. – 2009. – №3. – С. 45-50.
6. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV-XVIII ст.: історико-правове дослідження: монографія. – Львів: Галицький друкар, 2014. – 264 с.
7. Берназ П.В. Становлення та розвиток суб'єктів здійснення досудового слідства / П. В. Берназ // Південноукраїнський правничий часопис. – 2015. – № 3. – С. 154-159.

8. Биркович О.І. Впровадження російського станового судочинства на території України (кінець XVIII – початок XIX ст.)/ О.І. Биркович // Вісник НТУУ. Політологія. Соціологія. Право. – 2020. – Вип. 1 (45). – С. 40-44.
9. Биркович О. Етапи та особливості судоустрою та судочинства Гетьманщини (друга половина XVII – кінець XVIII ст.)/О. Биркович// Knowledge, Education, Law, Management. – 2020 – № 3 (31), vol. 1. – С. 112-118.
10. Биркович О.І. Судова система української держави (Гетьманщини) 1648 - 1657 рр.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.І. Биркович ; Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2004. — 19 с. — укр.
11. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навчальний посібник для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів. – Львів: Світ, 2000. – 120 с.
12. Бондаренко Г.Д. Полковий Суд у системі загальних козацьких судів Війська Запорізького в другій половині XVII-XVIII ст. Актуальні проблеми держави і права. 2009. С. 167–170.
13. Бондаренко-Зелінська Н.Л. До питання про виникнення та розвиток інституту апеляції в Україні / Н. Л. Бондаренко-Зелінська // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1. – С. 117-130.
14. Будник С. І., Прус В. З., Шкуратенко О. В. Джерела права Української гетьманської держави (Війська Запорозького): навч. посібник. – Київ, 2017. – 212 с.
15. Василенко М. З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки / М. Василенко // Записки НТШ. — Львів, 1912. — Т. 108. — С. 102-116.
16. Вовк О.Й. Джерела міського права Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст.: історико-правовий аналіз /О.Й. Вовк// Часопис Київського університету права. – 2019. – №1. – С. 33-42.
17. Вовк О.Й. Міське звичаєве право Гетьманщини: історико-правовий аспект /О.Й. Вовк// Правові новели. – 2019. – №8. – С. 16-27.

18. Гамбург Л.С. Козацькі суди та порядок розгляду справ у судово-адміністративних органах Гетьманщини [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. - 528 с.
19. Гамбург Л.С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст. : Автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. С. Гамбург; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. - Х., 2000. - 20 с. - укр.
20. Герасименко Н. О. Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734 рр.) / Герасименко Н. О. // Український історичний журнал. - 1992. - № 3. - С. 92-102.
21. Герасимчук О.П. Генеза статусу потерпілого в історії вітчизняного кримінального процесу / О. П. Герасимчук // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". - 2012. - № 2(6) : [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hopvkr.pdf>.
22. Гетманцев О.В. Особливості судоустрою і цивільного судочинства в період Гетьманщини (середина XVII ст.) /О.В. Гетьманцев// Науковий вісник Чернівецького університету. - 2010. - Вип. 525. - С. 12-16.
23. Горобець В. Приимерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. - К.: Інститут Історії України НАН України, 1998. - 324 с.
24. Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві гетьманату/ Горобець В.// Соціум. Альманах соціальної історії. - 2007. - Вип.7. - С. 175-193.
25. Гринюк В. Становлення та еволюція незалежності судді у правовій доктрині і практиці /В. Гринюк // Вісник Національної академії прокуратури України. - 2012. - № 4. - С. 63-68.
26. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII— XVIII ст.: кордони, населення, право. — К: Основи, 1996. - 222 с.

27. Дегтярьов С.І. Українське судочинство наприкінці XVII – XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик/ С. І. Дегтярьов// Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник» – 2016. – Вип. 104. – С. 11–18.
28. Дегтярьов С.І. Судівництво на землях України-Гетьманщини у XVIII ст./ С.І. Дегтярьов // Актуальні питання вітчизняної та світової історії: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 23-24 квітня 2010 року/ За заг. ред. С.І. Дегтярьова. – Суми: СумДУ, 2010. – С.54-61.
29. Жувака С.О. Історико-правовий аналіз розвитку функцій прокуратури України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Національна академія внутрішніх справ. – Київ, 2019. – 265 с.
30. Журавель М.В. Перегляд та виконання судових рішень в Гетьманщині (друга половина XVII ст.) / М. В. Журавель // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління. – 2014. – Т. 1, вип. 1. – С. 191-196.
31. Журавель М.В. Судове провадження при розгляді кримінальних справ у Гетьманщині в другій половині XVII ст. / М. В. Журавель // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 5. – С. 33-43.
32. Заруба В.М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882-1952): Монографія. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. – 456 с.
33. Історія українського козацтва : нариси: У 2 т. Т. 2 / відп. ред. В.А.Смолій. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 724 с.; іл.
34. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648-1657 роки) / А. Козаченко // Вісник Академії правових наук України. 2003р. №4 (35). - Х. : Право, 2003. - С. 120-126.
35. Кравчук В.М. Історико-правові аспекти конституційних основ правового статусу суддів у період козацько-гетьманської держави (середина XVI – кінець XVIII століття) /В.М. Кравчук// Науковий вісник публічного та приватного права – 2016 – Вип.3 – С. 14-18.
36. Крушинський С. Історія становлення інституту питання доказів у кримінальному судочинстві України до судової реформи 1864 року/ С.

- Крушинський// Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Випуск 53. – С. 375-382
- 37.Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. / О. Левицкий. — К.: Киевская старина, 1902. — 311 с.
- 38.Макаренко А.А. Законодавчі засади процесуального провадження за кодексом 1743 року / А. А. Макаренко // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право / гол. ред. Ю.М. Бисага. – Ужгород : Гельветика, 2013. – Вип. 21. Т1№. Ч.2. – С. 72–75.
- 39.Макаренко О.В. Злочини і покарання в праві Української Гетьманської держави 1648 - 1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Макаренко ; Нац. акад. внутр. справ. — К., 2011. — 20 с. — укр.
- 40.Малиновський О. Кари майнові та кари особисті/ О. Малиновський// Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Багалія. — К., 1927. — Т. I.
- 41.Матвеева Т.О. Джерела права Гетьманщини у першій половині XVIII ст./ Т.О. Матвеева// Університетські наукові записки. – 2013. – №1 (45). – С. 48-51.
- 42.Меліхова Ю. Суд і суддя в історичній реальності (від Київської Русі до сьогодення) / Ю. Меліхова // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 1(64). – С. 217-228.
- 43.Мельник М. О. Судова реформа гетьмана К. Розумовського наприкінці XVIII ст. / М.О. Мельник // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. — К.: Глухів, 2014. — Вип. 7. — С. 137-139.
- 44.Миллер Д.П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины во дворянство/ Д.П. Миллер. — К.: Киевская старина, 1897. — 133 с.
- 45.Омельчук В.В. Судова реформа 1760–1763 років: основні етапи та наслідки // Наукові праці МАУП. – 2012. – Вип. 2(33). – С. 157–163.
- 46.Остапенко Т. О. Вплив Статуту Великого Князівства Литовського 1588 року на формування системи права України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х років XVIII ст./ Т.О. Остапенко //Актуальні

- проблеми держави і права : збірник наукових праць. Вип. 49 / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін. ; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. – Одеса : Юридична література, 2009. – С.212-216.
47. Остапенко Т. О. Збірник «Суд і розправа в правах малоросійських» Ф. Чуйчевича – важливий напрямок розвитку правової системи України-Гетьманщини XVIII ст./ Т. О. Остапенко //Митна справа. – 2014. – №5(2.1). – С. 71-75.
48. Остапенко Т. О. Основні напрями історіографічного дослідження правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. //Митна справа. – 2013. – №4(2.1). – С. 61-65.
49. Остапенко Т. О. Основні напрями проведення судової реформи К. Розумовського в Україні-Гетьманщині 1760–1763 рр. / Т. О. Остапенко // Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. – Одеса : Гельветика, 2020. – Т. 1. – С. 170-173.
50. Остапенко Т. О. Правова система України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. О. Остапенко; кер. роботи Н. В. Аніщук; Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". – Одеса, 2011. – 21 с.
51. Падох Я. Давнє українське судове право (конспект викладів) – Мюнхен-Париж: Накладом Референтури Студій і Культурно-Суспільних Справ Центрального Союзу Українського Студентства, 1949. – 49 с.
52. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нарис історії. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Львів, 1990. – 128 с.
53. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / Відп. ред. Калинович В. І. – Львів, Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 180 с.
54. Петренко І.М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина : монографія / І. М. Петренко. – Полтава : ПУЕТ, 2014. – 181 с.

- 55.Потапенко С. Джерела до історії адвокатури в Слобідській Україні у XVIII ст. /С. Потапенко// Український археографічний щорічник. Нова серія – 2020 – Вип. 23-24 – С. 18-55.
- 56.Права, по котрым судится Малороссийский народ: из 3-х кн./ под ред. А. Ф. Кистяковского. – Киев: Унив. тип., 1879.
- 57.Присташ Л.Т. Апарат управління та судівництво за гетьманування Богдана Хмельницького/ Л. Т. Присташ// Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2015. – Вип. 39. – С. 44-55.
- 58.Прус В. З. Джерела права України-Гетьманщини першої половини XVIII ст./ В.З. Прус// Часопис академії адвокатури України. – 2015. – Том 8, №1 (26). – С. 38-46.
- 59.Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба(з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. – К.: ДАКККіМ, 2008. – Ч. I. –240 с.
- 60.Середа А.М. Наступність кримінального судочинства в Україні в період XVII-XIX ст./ А.М. Середа// Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки – 2019 – №2 – С. 7-15.
- 61.Сиза Н. П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Сиза; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 2002. - 19 с.
- 62.Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в. / Ір. Ю. Черкаський, науковий співробітник Української Акад. Наук, [1930]. – 23 с.
- 63.Смолій В., Степанков В.Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 194 с
- 64.Стецюк Б.Р. Аналіз основних досліджень процесуального права Гетьманщини вітчизняними істориками права (XIX ст. – 20 рр. XX ст.)/ Б.

- Р. Стецюк // Південноукраїнський правничий часопис. – 2015. – № 2. – С. (XIX ст. – 20-і роки XX ст.). – С. 213-216.
65. Стецюк Б.Р. Інститут оскарження судових рішень у правовій системі Гетьманщини/ Б.Р. Стецюк// Право і безпека. – 2014. – №1(52). – С. 16-20.
66. Стецюк Б.Р. Кримінальний процес у правовій системі Гетьманщини: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Б.Р. Стецюк ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2008. — 21 с.
67. Стецюк Б.Р. Основні принципи судового процесу Гетьманщини/ Б.Р. Стецюк// Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності – 2016 – №1 (55). – С. 18-25.
68. Стецюк Б.Р. Судові реформи П. Полуботка і Д. Апостола [Текст] / Б. Р. Стецюк // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". - Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2015. - № 825: Серія: Юридичні науки. - С. 281-288.
69. Страхов М. М. Українська козацька держава Богдана Хмельницького / М. М. Страхов // Вісник Академії правових наук України. 1995р. №4. - Х. : Акад. Правових наук України, 1995. - С. 117-125.
70. Судова влада в Україні: історичні витоки, особливості, закономірності розвитку. За ред. І.Б. Усенка. Київ, «Наукова думка», 2014. – 504 с.
71. Судові реформи гетьмана Гр. К. Г. Розумовського / Ір. Ю. Черкаський, наук. співробітник Української Акад. наук, [1930]. – 760-778 с.
72. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов/ И. Теличенко// Киевская старина. — 1888. — Т. 22. — №9. – С.415-466.
73. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов/ И. Теличенко// Киевская старина. — 1888. — Т. 23. — №10. – С.22-68.
74. Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом/ М. Товстоліс// Праці Комісії для вивчення західно-руського й українського права. — Вип. 6.— К., 1929.— С. 111-158.

75. Черкаський І.Ю. Громадський(копний) суд на Україні-Русі XVII-XVIII вв. / І.Ю. Черкаський// Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. — К.: УАН, 1928. — Вип. 4. — 714 с.
76. Черкаський І.Ю. Судові реформи гетьмана К. Г. Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д.Й. Багалія. — К., 1927. — С. 760–778.
77. Чубатий М. Про правне становище Церкви в козацькій державі і Богослов'я/ М. Чубатий. — Т. III. — Вип. 1-3. — Львів, 1925.
78. Шандра Р., Бедрій М. Сільські суди та судочинство за українським та волоським правом: історико-правове порівняння (XIV-XVIII ст.)/ Р. Шандра, М. Бедрій // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2013. — Вип. 58. — С. 116–125.
79. Шевченко О. Спроби правового закріплення інтересів російського самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ/ О. Шевченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». — 2020. — №29. — С. 67-75.
80. Шувальська Л.Р. Генеза інституту суду присяжних в Україні/ Л.Р. Шувальська// Європейські перспективи. — 2016. — №1. — С. 173-178.
81. Яковлів А. Про копні суди на Україні / А. Яковлів. — Прага, 1930.
82. Яковлів А. Українське звичаєве процесуальне право: виклад при інсталяції на ректорському уряді 28. XI.1930 / Андрій Яковлів. — Прага : Держ. друк. в Празі, 1931. — 21 с.